

**B.FAYZULLAYEV. T.ABDULLAYEV.
Sh.HAYDAROV**

HÖZIRGI O'ZBEK ADABIY TILI

12.

SO'Z BOSH

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
XALQ TA'LIMI VAZIRLIGI
A.QODIRIY NOMIDAGI JIZZAX DAVLAT
PEDAGOGIKA INSTITUTI

B.Fayzullayev, T.Abdullayev,
Sh.Haydarov

HOZIRGI O'ZBEK
ADABIY TILI

Sintaksis

JIZZAX - 2007

Ushbu qo'llanma A.Qodiriy nomidagi Jizzax DPI Ilmiy Kengashi tomonidan 2006- yil 4- may, № 8-raqamli bayonnoma bilan nashrga tavsiya qilingan.

Taqrizchilar: prof. X.Jo'rayev
dots. A.G'afforov

Ushbu qo'llanma "5141100 – O'zbek tili va adabiyoti" ixtisosligi bo'yicha ta'lim olayotgan bakalavriat yo'nalishi talabalari uchun mo'ljallangan.

Qo'llanma namunaviy o'quv dasturi va DTS talablari asosida yaratilgan bo'lib, "Hozirgi o'zbek tili" kursining "sintaksis" bo'limi mavzularini o'z ichiga olgan. Ishda har bir mavzu uchun adabiyotlar ko'rsatkichi, matn, nazorat savollari, tayanch tushunchalar izchil tarzda berilgan. Oxirida adabiyotlar va qo'shimcha adabiyotlar ro'yxati ilova qilingan.

Bilim sohasi: 100000- Ta'lim.

Ta'lim sohasi 5140000 - O'qituvchilar tayyorlash

Bakalavriat yo'nalishi: 5141100 - O'zbek tili va adabiyoti

C 002-B032-500 SANGZOR
6,41-2007-154

SO‘Z BOSHI

O‘zbek tili va adabiyoti ixtisosligi uchun mo‘ljallangan «5141100- O‘zbek tili va adabiyoti» bakalavriat yo‘nalishi namunaviy o‘quv rejasida "Hozirgi o‘zbek adabiy tili" kursi ixtisoslik fani sifatida katta o‘rin egallaydi. Ushbu fanga 365 soat yuklama ajratilgan bo‘lib, 2-semestrda 8-semestrgacha o‘tish rejalashtirilgan. Ushbu kurs tarkibiga kiruvchi "Sintaksis" bo‘limini 5-semestrda 8-semestrgacha o‘tish belgilangan. Sintaksis bo‘limi yo‘nalishning asosiy fanlardan biri hisoblansada, bu soha bo‘yicha mavjud bo‘lgan darslik va o‘quv qo‘llanmalarining aksaryati eskirdi, ularning ta‘minlanishi ham talab darajasida emas. Shuningdek, mavjud adabiyotlarning barchasi kirill alifbosida yaratilgan. Shu sababli ushbu muammolarni qisman bo‘lsa-da hal qilish maqsadida lotin alifbosi asosidagi yangi o‘zbek yozuvi imlo qoidalariga moslashtirilgan holda mazkur qo‘llanma yaratildi.

Ushbu qo‘llanma Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universitetida yaratilgan va ilmiy kengash tomonidan tavsiya qilinib, 2004 yilda Oliy va O‘rta maxsus ta‘lim vazirligi tomonidan tasdiqlangan namunaviy o‘quv dasturi asosida tuzildi. Qo‘llanmada tilshunoslikdagi so‘nggi o‘zgarishlar, yutuqlar aks ettirildi. Chunki hozirgi kunda lingvistik atamalarni qo‘llashda har silliklar kuzatilmoqda. Shu sababli lingvistik atamalarning bir silligini ta‘minlash maqsadida DTS talablari va namunaviy dasturga to‘liq amal qilindi.

Mazkur qo‘llanmada ma‘lum bir izchillikni saqlash maqsadida barcha mavzular quyidagi bir xil tizimdagi qismlarga ajratildi: mavzu, reja, mavzu yuzasidan tavsiya qilinayotgan adabiyotlar, matn, nazorat savollari, tayanch tushunchalar, tahlil namunalari. Bunda talaba mavzuning rejasi, matn bilan tanishib, mavzu yuzasidan ma‘lum bilim va ko‘nikmalarga ega bo‘lgach, nazorat savollariga javob berish, tayanch tushunchalar mohiyatini chuqur anglab yetish maqsadida mavzu uchun ko‘rsatilgan adabiyotlar bilan tanishadi, qisqacha konspektlashtiradi, nazorat savollariga javob yozadi.

Mazkur qo‘llanma universitetlarning fилология yo‘nalishi, pedagogika institutlarining o‘zbek tili va adabiyoti bo‘yicha bakalavriat, magistratura yo‘nalishlari uchun mo‘ljallangan.

I BO'LIM

Sintaksisning predmeti

REJA

1. Sintaksis haqida tushuncha.
2. Asosiy sintaktik birliklar.
3. Sintaktik aloqa va uning turlari: teng, tobe aloqa.
4. Sintaktik aloqa ifodalash usullari.
5. Sintaksisni tilshunoslikning boshqa sohalari bilan aloqasi.

Adabiyotlar: I:5-7, 14-20, III:3-13, V:3-16

MATN

Sintaksis haqida umumiy tushuncha

Sintaksis so'zi grek tilidan olingan bo'lib, qurish, tuzish, ma'nolarini anglatadi. Tilshunoslikning sintaksis bo'limi so'zlarning o'zaro grammatik munosabatga kirishish yo'llarini, so'z birikmalari va ularning tiplari, shakllari, gap va gapning turlari, gap qurilish qoidalari va gaplarning o'zaro munosabatlarini tekshiradi.

Shu sababli sintaksisning tekshirish ob'ekti so'z yoki so'zlar yig'indisi bo'lmay, balki sintaktik qurilmalar, ya'ni sintaktik konstruksiyalar hisoblanadi. Bunday sintaktik konstruksiyalar tuzilishi jihatidan uch turga bo'linadi:

1. Bir so'zli konstruksiya.
2. Ikki so'zli konstruksiya.
3. Ko'p so'zli konstruksiya

Bir so'zli konstruksiyaga (bitta mustaqil ma'noli so'z bilan ifodalanadi) so'z-gap, nominativ, vokativ, atov gaplar va ishlamayman, ketaman, kelasan, borasan tipidagi bir sostavli gaplar kiradi. Demak, bu tipdagi konstruksiyalar gap bo'lganligi sababli sintaksisga tegishli hisoblanadi.

Ikki soʻzli konstruksiyaga (ikki soʻzdan iborat sodda soʻz birikmasi (mening qishlogʻim) yoki sodda yigʻiq gaplar (Men keldim, Salim oʻqiydi) kiradi.

Koʻp soʻzli konstruksiyalar esa ikkidan ortiq mustaqil soʻzning birikishidan tashkil topgan murakkab soʻz birikmalari va sodda yoyiq gaplardan iborat boʻladi. Masalan: Salqin shamollargina qizning sochlari bilan oʻynashadi (Oybek).

Sintaktik aloqalar

Sintaktik birliklar soʻzlarning oʻzaro maʼlum qonun-qoidalar asosida sintaktik aloqaga kirishishidan hosil boʻladi. Soʻzlarni birlitiruvchi sintaktik vosita sifatida affikslar, yordamchi soʻzlar, intonatsiya va soʻz tartibi ishtirok etadi. Soʻzlarning oʻzaro sintaktik munosabatlaridan teng va tobe aloqalar shakllanadi.

Shunga koʻra sintaktik aloqalar dastlab ikki turga boʻlinadi: teng va tobe aloqa.

Teng aloqa

Birikma tarkibidagi soʻzlar oʻzaro teng munosabatda birikadi. Bunday birikmalar asosan gap tarkibida uchraydi va soʻzlar bir xil gap boʻlagi boʻladi va bir xil soʻroqqa javob boʻladi. Ular oʻzaro sanash intonatsiyasi yoki teng bogʻlovchilar orqali birikadi. Gapda ular uyushiq boʻlak vazifasini bajarib, oʻrinlari almashtirilganda ham grammatik holat va mazmun oʻzgarmaydi. Masalan: Nodira, Aziza va Shaxnozalar bugun darsga juda yaxshi tayyorlanib kelishgan, yoki Shaxnoza, Aziza va Nodiralalar... Bu gapdagi Nodira, Shaxnoza, Aziza soʻzlari oʻzaro teng bogʻlangan boʻlib, ular bir soʻz turkumi(ot)ga xos va bir xil soʻroqqa (kim?) javob boʻlib, gapda ega vazifasida kelmoqda.

Demak, ikki va undan ortiq mustaqil soʻzlarning oʻzaro grammatik-semantik jihatdan teng munosabatga kirishishidan tashkil topgan birikmalar teng bogʻlanishli birikmalar deyiladi.

Tobe aloqa

Oʻzbek tilida soʻzlarning tobe aloqasi avvalo ikki guruhga boʻlinadi:

1. Predikativ aloqa. Bu ega va kesim aloqasidan iborat boʻlib, gappa tengdir: Havo issiq. Karim keldi. Dars boshlandi.

2. Nopredikativ aloqa. Ikkinchi darajali bo'laklarning hokim bo'lak bilan aloqasidan iborat bo'lib ular so'z birikmasini hosil qiladi: baland bino, issiq havo, mening vatanim.

Demak, predikativ aloqa gapni, nopredikativ aloqa so'z birikmalarini shakllantiradi.

Demak biz bu o'rinda predikativ aloqalar gap-sintaksisida o'rganilishini inobatga olib asosan nopredikativ aloqa va xususiyatlari yuzasidan to'xtalamiz.

Ergash bog'lanishli tobe aloqa birikmalarida so'zlarning biri hokim ikkinchisi tobe munosabatda birikadi. Shu sababli ularning biri (tobe) ikkinchisini (hokim) aniqlashga, to'ldirishga xizmat qiladi va hokim, tobe so'zlar gapning turli xil bo'lagi bo'lib keladi. Masalan: Mening kitobim, kitobni sevmiq, qishloqda yashamoq, maktabda o'qimoq, qizil olma, baland bino va boshqalar.

Ergash bog'lanishdagi so'zlarning hokim va tobeligini belgilashda ularga qo'shilib kelgan qo'shimchalarni hisobga olmoq lozim. Ya'ni qo'shimcha olgan so'zlar tobelikni ko'rsatadi va tobe so'z hisoblanadi.

Ba'zi ergash birikmalarda hokim-tobelikni ko'rsatuvchi formal ko'rsatgichlar bo'lmay, ular o'zaro ma'no yaqinligi tufayli birikadi. Bunday holda ularning hokim-tobeligini mazmunidan (semantikasidan) bilish mumkin. Masalan: katta bino (belgi binoga tegishli, tobe-hokim), tez gapirmoq (tezlik gapirmoqqa tegishli, tobe-hokim) va boshqalar.

Shuningdek, tobe-hokimlikni aniqlashda so'zlarning joylashish o'rnini ham katta rol o'ynaydi. O'zbek tilida asosan tobe so'z hokim so'zdan oldin keladi. Ba'zan, she'riyatda stil talabi, qofiya mosligi va boshqa sabablarga ko'ra ularning o'rnini almashishi mumkin. Masalan: Gulla, yashna, Vatanim mening!

Tobe aloqaning ko'rinishlari

Ergash bog'lanishli birikmalardagi komponentlar o'zaro turli vositalar (grammatik forma, yordamchi so'z, tartib, intonatsiya) orqali sintaktik munosabatga kirishadi. Shunga ko'ra tobe sintaktik aloqalar xarakteriga ko'ra uch xil formada bo'ladi:

1. Boshqaruv;
2. Moslashuv;

3. Bitishuv.

1. **Boshqaruv.** Hokim so'zning talabiga ko'ra tobe so'z ma'lum bir grammatik formani olib, unga ergashib kelsa boshqaruv deyiladi. Shunga ko'ra hokim so'z tobe komponentni qanday formada kelishini belgilab beradi. Masalan: kitobni o'qimoq, o'tda toblanmoq, qishloqdan kelmoq, ukam uchun oldim, ukamga oldim birikmalarida o'qimoq, toblanmoq, kelmoq, olmoq so'zlarining (hokim) talabiga ko'ra kitob, o't, qishloq, ukam so'zlari tegishli kelishik qo'shimchalari va ko'makchilar orqali kelgan. Shu sababli ham boshqaruv qaysi grammatik formani olib kelganiga qarab kelishikli va ko'makchili konstruksiyalarga bo'linadi.

Boshqaruvda hokim-tobe o'rtasidagi grammatik aloqa qo'yidagi yo'llar bilan amalga oshiriladi:

1. Tobe so'zga kelishik affikslarini qo'shish orqali - sintetik usul (Bosh va qaratqich kelishigi affikslari bundan mustasno).

2. Tobe so'zdan keyin yordamchi so'z keltirish orqali.

Tobe so'zdan keyin kelishik affiksi va yordamchi so'zlar keltirish orqali - sintetik-analitik usul (kombinatsion usul) uyga tomon yurmoq, yozga dovur kelmoq, anchadan beri kutmoq, anchadan buyon kutmoq va boshqalar.

Lekin boshqaruvda kombinatsion usul keng qo'llanilmaydi.

2. **Moslashuv.** Tobe so'zning o'z formasini hokim so'zning formasiga moslashishi, muvofiqlashtirish moslashuv deyiladi. Bunda qaratqich va qaralmish munosabati katta rol o'ynaydi. Bunda tobe-hokim so'zlarning shaxsda moslashuvi mutloq bo'lib, sonda moslashuvi qat'iy emas. Masalan: Mening kitobim (birlik-birlik), studentlarning kitoblari (ko'plik-ko'plik) studentlarning kitobi (ko'plik-birlik) kabi.

Moslashuvli birikmalarda tobe komponent qaratqich kelishigi affiksi(-ning)ni hokim komponent esa egalik affikslari(-im, -ing, -i, -imiz, -ingiz, -i, -ilar (i))ni olib keladi. Bunday birikmalardan biror harakat, holat, predmet va belgining kimga yoki nimaga qarashli ekanligi anglashiladi. Masalan: Mening kitobim, sening kitobing, uning kitobi, bizning kitobimiz, sizning kitobingiz, ularning kitoblari kabi.

intonatsiyaga ega bo'ladi va kishilar o'rtasida o'zaro aloqa munosabatlarini shakllantiradi. Shunday ekan, so'z birikmasi va gapni, ularning ichki aloqalarini bir-biridan farqlash lozim.

Gaplar so'z birikmalaridan tashkil topadi. Demak, gap uchun asosiy material ba'za so'z birikmalari hisoblanadi. Lekin gapni so'z birikmalari yig'indisidan iborat deb hisoblamaslik lozim. Shu sababli gap va so'z birikmalari alohida (so'z birikmalari gapdan tashqarida) o'rganiladi. So'z birikmalari va gapning farqi so'z-gap, nominativ, vokativ, infinitiv gap turlarida yaqqol seziladi. Chunki bu tipdagi gaplar so'z birikmalariga ajralmaydi.

So'z birikmasi bilan so'zning o'zaro o'xshash va farqli tomonlari mavjud. Ular quyidagilar:

So'z ham, so'z birikmasi ham gap ichida yashaydi.

So'zda ham, so'z birikmasida ham predikativlik xususiyati mavjud emas.

So'z birikmalari ham so'zlar kabi tuslanish xususiyatini saqlaydi. Masalan: kitobim, kitobing, kitobi. Mening kitobim, sening kitobing, uning kitobi kabi.

So'z birikmalari ham gap tarkibida so'z kabi undalma, ajratilgan bo'lak, kirish bo'lak vazifasida kela oladi.

So'z birikmasi va so'zlar o'zaro farqlanadilar ham. So'zlar doimo bitta tushuncha bilan bog'langan holda tilda doim tayyor holatda bo'ladi. So'z birikmasi bunday xususiyatga ega emas ular hamisha ma'lum bir tushuncha bilan bog'liq bo'lmaydi va tilda tayyor holda uchramaydi. Balki so'z birikmasi nutq jarayonida tashkil topadi. So'zlar ma'lum tizimdagi mustaqil va nisbiy mustahkam tovushlar yig'indisidan, ayrim hollarda yakka bir tovushdan tashkil topadi. So'z birikmalari esa birdan ortiq mustaqil so'zlarning birikuvidan tashkil topadi.

So'z birikmalarida so'zlardagi kabi semantik butunlik yo'q. So'zlar ikki xil ma'no ifodalaydi: leksik ma'no va grammatik ma'no. So'z birikmalari esa faqat bir ma'no - leksik ma'no ifodalaydi, grammatik ma'no ifodalamaydi.

So'z morfologik elementlar(o'zak va affikslar)dan tashkil topsa, so'z birikmalari morfologik elementlardan emas, balki sintaktik elementlardan tashkil topadi.

So'z abstrakt ma'noli bo'lib, birikmaga kirishgach, uning ma'nosi konkret tomon siljiydi. So'z tarixiy kategoriya bo'lib, til birligi hisoblanadi, so'z birikmasi nutq jarayonida tashkil topib, nutq birligi hisoblanadi.

So'z birikmalari va qo'shma so'zlar ham o'zaro farqlanadi. Qo'shma so'zlar tilda sodda so'zlar kabi vazifalarni bajaradi. Asli qo'shma so'zlarning o'zi tarixiy nuqtai nazardan so'z birikmalaridan yoki so'z birikmalari modeli asosida paydo bo'lgan: oqsoqol, qo'lqop, belbog', gazquvur kabi.

So'z birikmalari va qo'shma so'zlar quyidagi belgilariga ko'ra farqlanadi: 1) so'z birikmalarining qismlari o'rtasida barcha shakliy chegara saqlanadi, qo'shma so'zlarda bu chegara yo'qolib ketgan; 2) qo'shma so'zlar bir butunicha leksik ma'no ifodalaydi. So'z birikmalari bir butun ma'no ifodalasalar ham, lekin uning qismlari o'zlarining leksik ma'nolarini saqlab qoladi; 3) so'z birikmalari ham, qo'shma so'z ham tilda nominativ xarakterda bo'ladi. Lekin qo'shma so'z bir sodda tushunchani reallashtirsa, so'z birikmasi tarkibiga kiruvchi har bir so'z bir tushunchani, ya'ni bo'lingan tushunchalarni ifodalaydi; 4) qo'shma so'zlar butunligicha bir mantiqiy urg'uga ega. So'z birikmasi komponentlarining har biri alohida urg'uga ega; 5) qo'shma so'z qismlarining o'rni qat'iy bo'lib ularning o'rnini almashtirish, boshqa so'z qo'shish mumkin emas. So'z birikmalari erkin sintaktik qo'shimchalar bo'lib, ularning o'rnini hohlaguncha o'zgartirish, ular orasiga boshqa so'zlarni qo'shish mumkin; 6) qo'shma so'zlar bir tushunchani ifodalovchi leksik birlik bo'lganligi uchun gapda bitta bo'lak vazifasida keladi. So'z birikmalarining har bir qismi gapda turli bo'lak vazifasida keladi; 7) qo'shma so'zlar so'z kabi leksik va grammatik ma'noga ega, so'z birikmalari esa faqat leksik ma'noga ega.

Qo'shma so'zlarning qismlari o'rtasida grammatik munosabat yo'q, ular o'z leksik-semantik xususiyatlarini yo'qotib, bir bosh urg'u olib, gapda bir sintaktik vazifani bajaradi. So'z birikmasi qismlari

o'rtasida esa grammatik munosabat mavjud, ular leksik-semantik mustaqilligini saqlab, o'z urg'usiga ega bo'ladi va gapda boshqa-boshqa bo'lak vazifasida keladi.

Shuningdek, so'z birikmasi va frazeologizmlar o'rtasida ham farq bor. Chunki so'zlarning har qanday nopredikativ qo'shilmasi so'z birikmasini hosil qilmaydi. So'zlarning bog'lanishi erkin bo'lishi, barqaror bo'lishi, ya'ni nutqda tayyor holda bo'lishi mumkin. Shunga ko'ra so'zlarning bog'lanishi ham erkin va turg'un bo'ladi.

Erkin bog'lanish so'z birikmasini, turg'un bog'lanish esa frazeologizmlarni hosil qiladi. Frazeologizmlar tilda tayyor holda mavjud bo'lib yaxlit holda qo'llaniladi va u til birligi sifatida faoliyat ko'rsatadi, so'z birikmasi esa nutq jarayonida hosil bo'lganligi sababli nutq birligi hisoblanadi. Shu nuqtai nazardan qaraganda turg'un birikmalar frazeologiyaning erkin birikmalar-so'z birikmalari esa sintaksisning tekshirish ob'ekti hisoblanadi.

Bulardan tashqari so'z birikmalari va sintagmalar o'rtasida ham ma'lum o'zgaliklar mavjud.

Gapda struktura va mazmun jihatidan bir butun bo'lgan qismlar talaffuzda qisqa pauza bilan ajralib turadi. Shunday pauza orqali ajralib turadigan qismlar sintagma deyiladi.

Bu nutqiy parcha intonatsion jihatdan yaxlit ikki va undan ortiq so'zdan, grammatik-semantik shakllangan bir so'zdan iborat bo'ladi.

Sodda yoyiq gaplarda sintagma gapning bir qismini tashkil qiladi. Bir so'zdan tashkil topgan gaplar esa sintagmaga teng keladi.

Masalan: Tashqaridan uzoqda shaldirab oqayotgan soyning ovozi bemalol kelib turibdi.

-Kasbingiz?

-Dehqonchilik (S.Ahmad)

Birinchi gapda uchta sintagma bo'lib, uning bittasi, bir so'zdan ikkitasi esa so'z birikmasidan tashkil topgan. Keyingi ikki gap bir so'zdan tashkil topgan bo'lib, ular sintagmaga teng.

So'z birikmasi va sintagma quyidagicha farqlanadi.

1. Sintagma nutq jarayoni bilan bog'liq bo'ladi, so'z birikmasida bunday xususiyat mavjud emas.

2. Sintagma bir so'zdan yoki ko'makchili birikmalardan tashkil topishi mumkin, so'z birikmasi esa, albatta, ikki yoki undan ortiq mustaqil so'zdan iborat bo'ladi.

3. Sintagmani tashkil qilgan qismlar yonma-yon turishi shart, so'z birikmasida doimiy esa bu qat'iy emas.

4. So'z birikmasida doimiy ish ko'ruvchi grammatik qolip mavjud, sintagmada bunday qolip bo'lmaydi.

5. Sintagma nutq intonatsion mazmunining bo'linishi jihatidan undan farq qiladi.

So'z birikmalarining klassifikatsiyasi.

So'z birikmalari adabiyotlarda turli terminlar orqali klassifikatsiya qilinganiga qaramay, ularning asosiy mohiyati ochib berilgan.

So'z birikmalari, avvalo, uning tarkibidagi komponentlarning bog'lanish darajasiga ko'ra ikkiga bo'linadi:

1. Turg'un (iboralar) birikmalar;

2. Erkin birikmalar.

1. Ma'lumki tilimizda bo'laklarga ajralmaydigan, bir butun holda qo'llanadigan, ya'ni bir qolipga tushib qolgan so'z birikmalari ham mavjud. Bu tipdagi birikmalar yoki iboralar tilda tayyor holda bo'lib, gap tarkibida ham xuddi shu holatda, ya'ni hech qanday o'zgarishsiz qo'llanadi. Turg'un iboralar nutqda so'z kabi tanlab ishlatiladi. Bunday birliklar gapda bir xil so'roqqa javob bo'lib, bir xil vazifani bajaradi. Masalan: Terimchilar xo'roz qichqirmasdan ishga tushishdi. Turg'un birikmalar til materiali (leksikaga oid) hisoblansa, erkin birikmalar nutq materialidir.

2. Erkin birikmalar esa ikki yoki undan ortiq mustaqil so'zlarning nutq jarayonida o'zaro qo'shilishidan hosil bo'ladi. Nutqdan tashqarida ular birikma holda emas, balki alohida so'z sifatida uchraydi va alohida ma'noni ifodalaydi. Masalan: qora qog'oz, bo'yi uzun, suvdan kechmoq, qiziqarli kitob va boshqalar.

Misollardan ko'rinib turibdiki, erkin birikma tarkibidagi so'zlar birikma tarkibida ham, birikmadan tashqarida ham mustaqil leksik ma'noni anglatadi. Shuningdek, erkin birikma tarkibidagi hokim

JUZAY OPI
4949/7

va tobe komponentlar ma'lum bir so'z o'rnida boshqa so'z erkin qo'llana oladi: chiroyli bino, chiroyli odam, chiroyli qiz, chiroyli gulzor va hokozi; katta auditoriya, chiroyli auditoriya, bezatilgan auditoriya, ixtisoslashtirilgan auditoriya va hokozi.

So'z birikmalari sintaktik mazmuniga ko'ra atributiv (aniqlovchili), ob'ektli (to'ldiruvchili), relyativ (holli) va predikativ (kesimli, gapga teng) birikmalarga bo'linadi. Chunki so'zlar o'zaro sintaktik munosabatga kirishganda, ular formal bog'lanib qolmay, biror voqelik va tushunchalar ifodalangan bo'ladi. Masalan: chiroyli bino bizning maktab (aniqlovchi-aniqlanmish munosabati) kabi. Shunga ko'ra ular yuqoridagi turlarga bo'linadi. Bulardan predikativ birikma (qo'shilma) ega va kesim munosabatini hosil qilib ular so'z birikmasi emas balki gap hosil qiladi. Shu sababli bunday birikmalar gap sintaksisining tekshirish ob'ektidir. Masalan: Studentlar bugun imtihon topshirishdi. Bu gapda bitta predikativ birikma (studentlar topshirishdi) ikkita so'z birikmasi (bugun topshirishdi, imtihon topshirishdi), (relyativ),(ob'ektli) bor.

NAZORAT SAVOLLARI

1. So'z birikmasi deganda nimani tushunasiz?
2. So'z birikmasi bilan so'z, sintagma, qo'shma so'zlarning o'xshash va farqli tomonlarini izohlang
3. So'z birikmasi va gapning farqlari nimada?
4. So'z birikmasining qanday turlari mavjud?

TAYANCH TUSHUNCHALAR

1. So'z birikmasi-ikki yoki undan ortiq mustaqil so'zlarning grammatik-semantik munosabatidan tashkil topib, bir murakkab tushuncha anglatadigan nominativ xarakterdagi ochiq qurilmalar.
2. Sintagma-nutq tarkibidagi intonatsiya bilan ajratiladigan parcha.
3. Erkin birikma-ikki yoki undan ortiq mustaqil ma'noli so'zlarning nutq jarayonida o'zaro qo'shilishidan tashkil topadigan sintaktik birlik.

Gap sintaksisning tekshirish predmeti

REJA

1. Gap. Hukm. Til va tafakkur.
2. Gap haqida umumiy tushuncha.
3. Gapning tuzilishiga ko'ra turlari: sodda , murakkab, qo'shma, period, matn sintaksisi, o'zga gap sintaksisi.
4. Gapning ifoda maqsadiga ko'ra turlari: darak, so'roq, buyruq gaplar.
5. Gaplarning emotsionalikka ko'ra bo'linishi: emotsional gaplar (undov), noemotsional gaplar.
6. Gapning voqelikka munosabati jihatidan bo'linishi: tasdiq (bo'lishli) inkor (bo'lishsiz) gaplar.
7. Gaplarning ifoda asosiga ko'ra bo'linishi: bir sostavli (bir bosh bo'lakli), ikki sostavli (ikki bosh bo'lakli) gaplar.
8. Gapning kommunikativ vaziyat jihatidan (gap tarkibidagi bo'laklarning qo'llanish darajasiga ko'ra) turlari: to'liq va to'liqsiz gaplar.
9. Gapning bo'laklari (muchallari) ishtirokiga ko'ra turlari: sodda yig'iq va sodda yoyiq gaplar.
10. Gapning bo'laklari (muchallari) xarakteri (bo'laklarning bog'lanish darajasiga ko'ra) jihatidan bo'linishlari: bo'laklarga ajraladigan va bo'laklarga ajralmaydigan gaplar.

Adabiyotlar: I:27-72,III:95-114,V:27-34,VI:7-22

MATN

Gap. Hukm. Til va tafakkur

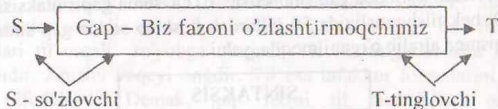
So'z va so'z birikmalari grammatik qonun va qoidalar asosida gapga birlashadi. Grammatika gap tuzish uchun ma'lum qoidalar beradi. Jamiyat a'zolarining aloqa vositasi bo'lgan til gap orqali ro'yobga chiqadi. Gap umumlashgan fikrni ifodalaydi. Demak, tilda fikr ifodalash, bayon qilish, anglash va boshqalar gap orqali amalga

Demak shu formulaga javob bo'luvchi sintaktik birliklar gap hisoblanib, ular turli ko'rinishda: a) so'z formasida, b) so'z birikmasi formasida, v) gap formasida (ko'p so'zli birikma) bo'lishi mumkin.

So'z formasida - Ishladim. Keldingmi?

So'z birikmasi formasida - Biz talabamiz.

So'zlovchi gapni ifoda qildi. Tinglovchi ham yuqoridagi uch so'zli fikr anglatuvchi konstruksiyani angladi. Bu kommunikatsiyadir, ya'ni fikr almashishdir.

Ongdagi gap strukturasi gapda ham o'z ifodasini topadi. Ongdagi barcha fikrlarni gapda ifodalash mumkin emas, albatta.

Yuqoridagi gapda ikkita mazmun mavjud:

a) ob'ektiv-fazo o'zlashgani haqida fikr.

b) sub'ektiv - xabar, darak.

Biz fazoni o'zlashtirmoqchimiz

His-havaion - - - - -

So'roq mazmuni - - - - -

Sub'ektiv mazmun (stilistik ko'rinishlari bilan) ifodalash usullari hali to'liq o'rganilmagan. Buni funksional formadan kelib chiqish kerak.

Tilshunoslikda fikr gap orqali ifodalanadi. Gap ma'lum fikrni ifodalab, nutqning bir qismini tashkil qiladi.

Fikr tilshunoslikda turli konstruksiyalar orqali ifodalanadi, ya'ni sodda yoki qo'shma gaplar orqali; darak, so'roq, undov va buyruq gaplar orqali; bir yoki ikki sostavli, to'liq va to'liqsiz gaplar orqali ifodalanishi mumkin. Bu narsa esa fikrning xarakteriga, uning ifoda

maqsadiga bog'liqdir. Lekin gaplar qanday formada bo'lmasin unda so'zlovchining biror maqsadi ifodalangan bo'ladi.

Gapning asosiy belgilari-unda nisbiy fikr tugalligi va predikativlikning mavjud bo'lishi, grammatik jihatdan ma'lum, qonun va qoidalar asosida shakllanishi, o'ziga xos intonatsiyaga ega bo'lishi shart. Demak, grammatik jihatidan shakllangan, intonatsiya va mazmun jihatidan nisbiy tugallikka ega bo'lgan so'zlar bog'lanmasi yoki yakka so'z gap hisoblanadi.

Har bir gapda ma'lum fikr, maqsad ifodalangan bo'lishi lozim, aks holda uning so'z birikmasi yoki so'zdan farqi bo'lmaydi. Demak, ma'lum fikr ifodalangan bitta so'z ham gap bo'la oladi.

Gapning yana bir asosiy belgilaridan biri predikativlikdir. So'zlovchining moddiy borliqqa, aytilayotgan fikrga bo'lgan turli munosabati predikativlik hisoblanadi. Predikativlik modallik, zamon, shaxs-son kategoriyalarini o'z ichiga oladi. Modallik-gap mazmuning borliqqa munosabati (tasdiq, inkor, gumon, shubha, mumkinlik, rozilik yoki norozilik, reallik yoki noreallik kabilar) mayl, zamon, shaxs kategoriyalari orqali ro'yobga chiqadi. Modallik turli grammatik kategoriyalar (mayl, inkor bog'lamalar) yoki maxsus so'zlar (modal so'zlar yoki holat kategoriyasi) va maxsus intonatsiya orqali ifodalanadi.

Gapning yana bir asosiy belgilaridan biri unda maxsus intonatsiyaning bo'lishidir. Har qanday gap nisbiy tugallangan intonatsiyaga ega bo'ladi, ya'ni gapning boshlanishi va tugallanishi uning intonatsiyasidan sezilib turadi. Bu intonatsiya gapni boshqa gaplardan ajratib turadi. Bu yozuvda tinish belgilari orqali ajralib turadi.

Demak, yuqoridagi belgilar mujassamlashsagina gap hosil bo'lishi mumkin.

Gapning grammatik belgilari quyidagi jadvalda yaqqol aks ettirilgan.

Gap

1. Fikriy tugallik (nisbiylik xarakteridagi) Qiyoslang:
  - a) Majlis boshlandi.
  - b) Hamma yig'ildi va majlis boshlandi.
  - v) Hamma yig'ildi, boshliq keldi va majlis boshlandi.
2. Fikr reallik xarakteriga ega bo'lishi kerak. Ya'ni so'zlovchi o'zi ko'rgan va eshitgan real voqea-hodisalar haqida fikr yuritadi. Shu sababli ham "Til - reallashgan ongdir. Ongning borliqdagi in'ikosidir". Har bir gapda real fikriy mazmun va his-hayajon mujassamlashgan bo'ladi.
3. Har bir gapda hukm ifodalangan bo'lishi lozim:
  - tasdiq
  - inkor
4. Har bir gapda grammatik, intonatsion va semantik butunlik bo'lishi kerak. Bundan forma va mazmun birligi (bog'liqligi) kelib chiqadi.
5. Har bir gapda biror maqsad ifodalangan bo'lishi shart. Aks holda gapni ifodalashning hech qanday keragi bo'lmaydi. Shu jihatdan ular: darak, so'roq va buyruq gaplarga bo'linadi.
6. Gaplarda muhim belgilardan biri predikativlikdir (tor ma'noda kesimlilik). a) predikatsiya - tor ma'noda kesimlilik. B) keng funksional ma'noda esa - fikrning ob'ektiv borliqqa munosabatlari. (Bu grammatik vositalar va modal so'zlar orqali ifodalanadi)

Gapning tuzilishiga ko'ra turlari

Har qanday gap o'z tuzilishiga ko'ra, ma'lum bir strukturani hosil qiladi. Masalan, ikki sostavli gaplar asosini bosh bo'laklar tashkil qiladi. Ega gapda u to'g'rida gap borgan, bosh kelishik formasidagi mutloq hokim bo'lakdir. Kesim esa, ega haqidagi hukm, tasdiq va inkordir. Kesim shaklan turlicha bo'ladi. Kesim funksiyasida so'z

birikmalari yoki hatto ayrim frazeologik birikmalar va gaplar ham kelishi mumkin. Masalan: Shiori-qayda zolim bo'lsa ur!

Bir sostavli gaplarda bosh bo'laklarning o'ziga xos tomonlari bor. Bu xil gaplarda shaklan ega yoki kesim mavjud bo'lsada, ular mazmunan faqat ega kesimnigina ifodalaydi. Aks holda, masalan, nominativ gaplarda kesim, shaxssiz gaplarda esa egani topib olish zarurati tug'iladi. Vaholanki, bu tipdagi gaplarda ega va kesim tashunchasi bir bo'lakli ifodalanadi, shuning uchun to'liqsiz gaplarda bo'lganidek biror ega yoki kesimning yashirilgani sezilmaydi.

Ikkinchi darajali bo'laklar esa fikrni to'la va mukammal ifodalash uchun xizmat qiladi. Ular faqat bosh bo'laklarga bog'lanib, ularni izohlab, to'ldirib qolmay, bir-birlariga bog'lanishi, bir-birining ma'nosini aniqlashi, to'ldirishi mumkin. Birikmali ega va birikmali kesimlarda ikkinchi darajali bo'lak gapning asosiy strukturasi kiradi, ularsiz fikr to'la ifodalanmaydi, gap tuzilmaydi.

O'zbek tilida gaplar strukturasi, ya'ni tuzilishiga ko'ra quyidagicha bo'ladi: sodda gap, murakkab gaplar va qo'shma gap, periodlar, murakkab qo'shma gaplar, matn sintaksisi, o'zga gaplar.

Sodda gap ma'lum fikr, maqsadni ifodalovchi, grammatik va intonatsion tomondan shakllangan sintaktik birlikdir. Sodda gap tuzilishiga ko'ra yig'iq va yoyiq bo'lishi mumkin, ya'ni bosh bo'laklardan tashkil topsa -yig'iq, bosh bo'laklar bilan birga ikkinchi darajali bo'laklar ham ishtirok etsa, yoyiq sodda gap deyiladi.

Qo'shma gaplar turli grammatik, leksik, intonatsion vositalar bilan ikki gapning birikuvidan tuzilgan gap. (struktura) konstruksiyalardir. Qo'shma gaplar bog'lanish vositalari va mazmun ottenkalariga ko'ra uch turga bo'linadi: bog'langan qo'shma gaplar, ergashgan qo'shma gaplar va bog'lovchisiz qo'shma gaplar.

Murakkab gap - tarkibida asosiy gap bo'laklaridan tashqari ajratilgan bo'laklari, undalmalari yoki kirish bo'lak va birikmalari bo'lgan gap konstruksiyalaridir. Bu xil konstruksiyalar sodda gap konstruksiyalaridan mazmun va strukturasi ko'ra farqlanadi. Ba'zi adabiyotlarda bunday gaplar murakkab sodda gaplar ham deb yuritiladi. (Qarang: Boltaboeva X. O'zbek tilida murakkablashgan sodda gaplar, Toshkent, "Fan", 1969 yil) Murakkab gaplarda

murakkab mazmun ham ifodalanadi. Masalan: Yig'im terimni olganimizdan keyin, bahorgacha ikki yuz yigirma gektar yangi yer ochishimiz kerak. Bu gapda, birinchidan, yig'im-terimning olinishi, ikkinchidan, yangi yer ochilishi zarurligi ifodalangan. Bundan tashqari bu gapning sifatdoshli, ravishdoshli konstruksiyasi o'z intonatsiyasi va strukturasi ko'ra, sodda gapning oddiy gap bo'laklaridan farqlanib turadi va ergash gaplarga yaqinlashadi. Shuningdek, ravishdosh, shart fe'li, harakat nomi boshqargan konstruksiyalar ishtirok etgan gaplarda ham yuqoridagi xususiyatlar bor. Undalmali, kirish bo'lak va birikmali gaplar ham murakkab fikrni ifodalashi va strukturalari bilan sodda gaplardan farqlanishi mumkin. Shu sababli ham bunday gaplarni murakkab gaplar sifatida alohida o'rganish mumkin.

Murakkab qo'shma gaplar bog'lanish vositalari, turlariga ko'ra ham, yaxlit butun fikrni anglatishiga qarab ham qo'shma gaplardan farqlanadi. Shuningdek, uning tarkibida ikkidan ortiq sodda gaplar yoki komponentlar mavjud bo'ladi. Bunday qo'shma gaplar komponentlari ergashish, bog'lanish, aralash tipda birikishi mumkin. Shunga ko'ra murakkab qo'shma gaplar bir necha ko'rinishlarga ega bo'ladi.

Period - ma'lum maqsad yoki fikr to'liq ifodalangan grammatik va intonatsion jihatdan to'liq shakllangan, ikkidan ortiq gaplarning birikuvidan tuzilgan sintaktik konstruksiyalardir. Periodlar ba'zan bir abzats hatto to'liq betlardan iborat bo'lishi ham mumkin. Shu sababli bu tipdagi gaplar tuzilishi va fikr anglatish darajasiga qarab, sodda periodlar va murakkab periodlarga bo'linadi. Sodda periodlar murakkab qo'shma gapli konstruksiyalarga teng keladi. Ko'pchilik adabiyotlarda periodlarni ham murakkab qo'shma gaplar tarkibida o'rganilib kelinmoqda.

O'zga gaplar ham o'zining strukturasi ko'ra yuqoridagi gap turlaridan farqlanadi. Shu sababli o'zga gaplar ham keyingi vaqtda murakkab gapning alohida bir turi sifatida o'rganilmoqda. Bu tip gaplarda ham sodda gap, ham qo'shma gap, ham murakkab qo'shma gap xususiyatlarini uchratish mumkin. O'zga gaplar strukturasi va

mazmuniga ko'ra uch turga bo'lib o'rganiladi: ko'chirma gap, o'ziniki bo'lmagan ko'chirma gap, o'zga ko'chirma gap va o'zlashtirma gaplar.

Gapning strukturasi ko'ra turlari deganda biz yuqoridagilarni tushunishimiz mumkin.

Gapning ifoda mazmuniga ko'ra turlari

Yuqorida aytib o'tganimizdek har bir gapda, albatta, qandaydir maqsad, niyat, his-xayajon ifodalanishi lozim. Ya'ni so'zlovchi biror narsa haqida xabar qiladi, uni tasdiqlaydi yoki inkor etadi, yoki o'ziga ma'lum bo'lgan hodisa, narsa, voqealar haqida ma'lumot olishni istaydi yoki gapda o'zining turli ichki his-tuyg'ularini (shodlik, ittimos, buyruq, achinish, g'azablanish, afsuslanish kabi) ifodalashi mumkin. Masalan: Hozirgi zamon fanining yutuqlari hammani qoyil qoldirmoqda. Bugun navbatchi kim? Eh qanday go'zal, bu yoshlik-bahor!

Yuqorida keltirilgan gaplarning har biri alohida ohang bilan talaffuz etilib, ular o'ziga xos mazmunga ham egadirlar. Ana shunday xususiyatlariga ko'ra gaplar quyidagi turlarga bo'linadi: 1) darak gaplar; 2) so'roq gaplar; 3) buyruq gaplar;

Gapning bu turlari strukturasi ko'ra yig'iq, yoyiq yoki sodda va qo'shma shakllarda bo'lishi mumkin.

Darak gaplar

Borliq hodisalar haqida tasdiq yoki inkor yo'li bilan xabar beruvchi gaplar darak gaplar deyiladi. Masalan: U qishloq o'rtasidagi keng maydonda H.Olimjon haykalini yaqqol ko'rdi. Sayramovning ko'zlari gulzordan uzilmas edi.

Darak gaplar gumon, istak ma'nolarini ham ifodalash mumkin. Bugun ekskursiyaga chiqsak. Otasi erta-indin kelib qolar.

Darak gaplar alohida intonatsiya bilan aytilib, gapning birinchi qismida ohang ko'tariladi, ikkinchi qismida esa pasayadi.

-----astoydil

-----tinchlik uchun

-----mustahkam

-----Biz

-----kurashayotirmiz.

Demak, bu gapda logik jihatdan "astoydil" ajratilgan.

Darak gaplar kesimi quyidagi so'z turkumlari orqali ifodalanadi.

1. Aniqlik fe'li bilan: Kuz havosi iliq keldi. Kechki gullar ochilib turibdi. Ko'kda tanho oy kezmoqda.

2. Otlar bilan: Inson qo'li gul. Sen dongdor shiorsan, so'zing-xalq so'zi.

3. Sifat bilan: Yer, dengizda qudratimiz juda zo'r. Hayot xuddi jondek shirin, kelajak undan aziz.

4. Son bilan: hammamizning osmon, yer-suvimiz bir, yorug' vijdonimiz, his-tuyg'ularimiz bir.

5. Olmosh bilan: Dunyoda eng yaxshi odamlar ana o'shalar. Yuragim-sen, Gulnor!

6. Ravish bilan. Bog'im boru, gulzorimda gulim ko'p, har yoqda gul, shoxlarida bulbulim ko'p. Tong yaqin, tong yaqin, oppoq tong yaqin.

7. Ish otlari bilan: Maqsadim-o'qimoq. Insonga hurmat-bu o'zini tanimoq.

8. Bor, yo'q so'zlari bilan: Xalqimizning chuqur idroki bor, g'ururi, an'anasi bor. O'lanlarda, laparlarda jaranglagan go'zal tili bor. Bu -Sharqning yulduzi O'zbekistondir, o'rta asrlarning Osiyosi yo'q.

9. Tinch ohang bilan aytilib, darak-xabar ma'nosini ifodalagan nominativ va to'liqsiz gaplar ham darak gap sanaladi. Masalan: Kuz...Achchiq shamol. Oyoqlarda bejirim etik. (O). 1986 yil, yanvar.

Darak gaplar nutqda gapning boshqa turlariga qaraganda ko'p qo'llanadi. Hatto butun-butun abzats, tekstlar faqat darak gaplardan iborat bo'lishi mumkin.

Darak gaplar nutqda turli xil mazmun ifodalaydi va har bir mazmun turiga qarab o'ziga xos intonatsiyaga ega bo'ladi.

1. Darak-xabar mazmuni: Odam ko'p. Qaerdadir chaqoloq ingramoqda.

Bunday gaplarda intonatsiya sust bo'lib oxiriga tomon yanada pasayib boradi.

2. Orzu-umid: Qora kunlar ham o'tar, yorug'likka ham chiqarmiz.

3. Ishonch, ta'kid, g'urur: Nomingga munosib, xuddi quyoshdek yashaysan, tong mamlakati!

4. Maslahat, tashviq: Menga qolsa, maslahat shu: mana bahor, siz qirga chiqing, ko'kragingizga toza shamol tegadi.

5. Sevinch: U keldi, ota!

6. Taajjub: Tavba, bunday ustamonna ko'rgan emasman.

7. Gumon: Savranov kelib, uyiga kirdi shekilli.

8. Achinish: Juda ozib ketding, bolam! G'am ustiga g'am ko'rdim, peshonam qursin, boyvachcha aka (O).

9. Tashvish: Axir bunday bo'laversa, biror falokatga yo'liqish hech gap emas.

10. G'azab, norozilik, gina: Ularning bari yolg'onchi, bari yurtimizni zaharlaydi, bari iflos! Orasi yaqin bo'lishiga qaramay, bu g'arib opangizdan xabar olmaysiz (O).

Darak gaplar odatda, xabar ma'nosini ifodalaganda, o'rtacha, tinch ohang bilan talaffuz etiladi. O'z mazmunidan tashqari, sevinch, tashvish, g'azab, kinoya kabi turli emotsional mazmuni ifodalaganda, ularning intonatsiyasi ham shunga moslashadi. Agar jumladagi biror bo'lakka logik urg'u tushsa, shu bo'lakda ohang ko'tariladi. Bu holat gapning hamma mazmun turlari uchun umumiydir.

So'roq gap

So'zlovchining o'ziga ma'lum bo'lmagan biror voqeani o'zgedan bilib olish istagini, zaruriyatini ifodalovchi gaplar so'roq gaplar hisoblanadi. Demak, so'roq gaplardagi mazmun darak gaplarga qarama-qarshidir, ya'ni darak gaplarda ma'lum voqea-hodisalar haqida xabar bildirilsa, so'roq gaplarda uning aksi, no'ma'lum narsa, voqea-hodisaning noma'lumligi, shu noma'lum narsa haqida ma'lumot olish istagi ifodalangan bo'ladi. So'roq gaplar alohida intonatsiyaga ega bo'ladi.

So'roq gaplar ko'proq dialogik xarakterdagi nutqqa xos bo'lib, unda so'zlovchi tinglovchidan ma'lum bir voqea-hodisa haqida javob berishni, ma'lum faktlarni inkor yoki tasdiq qilishni so'raydi, talab qiladi. Masalan:

-Ne bo'ldi? So'zla inim? -dedi qalandar, yuragi mudhish bir tuyg'udan muzlab.

-Ustod... ustodni zindonga soldilar.

-Qachon?

-Kecha xuftonda. ("Ulug'bek xazinasi" Odil Yoqubov). So'roq gaplar maxsus so'zlar (kim, nima, qachon, qanday, qaerda kabi so'roq so'zlari) va so'roq yuklamalari (-mi, -chi, -a, (-ya)) orqali tuziladi.

So'roq gaplarda yuqoridagi so'roq ifodalovchi vositalardan tashqari nahot, nahotki, axir, rostdan, ehtimol so'zlari ham ishtirok etib, ular so'roq bilan birga turli modallik ottenkalari(shubha, ishonch, taajjub, gumon, ta'kid va boshqalar)ni ifodalaydi.

So'roq gaplar tuzilishi, ifodalanish vositalari jihatidan 2 turga bo'linadi: yuklamalar vositada va so'roq so'zlar vositasida tarkib topgan so'roq gaplar.

1. Yuklamalar yordamida tashkil topgan so'roq gaplardagi fikr so'zlovchi uchun mutloqo no'malum bo'lmaydi. Bunda so'zlovchi ikkinchi bir shaxsdan o'z fikrini tasdiq yoki inkor qilinishini bilib olishni maqsad qilib qo'yadi. Shu sababli ham bunday so'roq gaplarga ko'pincha ha, yo'q, so'zlari yoki shu so'roq gapdagi so'roq anglatuvchi so'zni takrorlash bilan javob qaytariladi:

-Hu...ana u, atroflari paxtazor oq uylarni ko'rayapsizmi?

-Ha, ko'rdim.

-Juda yaxshi, xat-savodingiz bormi?

-Yo'q.

2. So'roq so'zlar yordamida tashkil topgan so'roq gaplar so'roq so'zlarning xarakteriga qarab turli ma'nolarni ifodalaydi.

a) shaxs va narsalar haqida fikr yuritilsa kim, nima olmoshlari qo'llanadi. Ular turli kelishik affikslarini olishi mumkin: -G'azaldan bu kabi zavq olmagan kim? -Hu ana u qorayib ko'rinayotgan narsa nima?

b) Predmetlarning belgi-xususiyatlarini aniqlash lozim bo'lsa, gap tarkibida qanday, qaysi, qancha, necha olmoshlari ishtirok etadi: -Shu choqqacha qaysi burchakda mog'or bosib yotgan edingiz? -Qanday maslahat berasiz? -G'ulom aka, o'sha vaqtlarda qancha hosil olar edingiz?

v) So'roq gaplar harakat-holatning bajarilishi yoki predmetning mavjudlik o'рни, payti, holati, sababi, maqsadini aniqlashga qaratilgan bo'ladi. Bunday gaplarda qaerda, qachon, qanday, qanday qilib, nechuk, nima uchun, nima sababdan, nima maqsadda kabi olmoshlar ishtirok etadi.

Masalan: -Qaerda eding shuncha kunlardan beri?

-Qachondan beri? -dedi Bo'riboy aka.

-Hoy, yigitlar, bugun nima uchun bunchalik sust ko'rinasiz?

-Nima maqsadda yuribsan bu yoqlarda?

3. So'roq gaplarda o'ziga xos (so'roq) intonatsiya bo'ladi, ya'ni u darak va undov gaplar intonatsiyasidan farq qiladi. So'roq gaplardagi intonatsiya aniqlanishi lozim bo'lgan bo'lakda yuqori ko'tariladi.

So'roq gaplar ba'zi o'rinlarda so'roq hosil qiluvchi vositalarsiz ham tuzilishi mumkin. Bunday so'roq gaplar so'roq intonatsiya va nuhatdoshning so'zini takrorlash orqali hosil qilinadi.

-Soat ikki yarim bo'ldi. -Ikki yarim?

-Olimjonni siz qachondan beri bilasiz? } takrorlash

-Olimjonni?-so'radi Oyoqiz. }

-Ota juda hayol surib qoldingiz? } So'roq intonatsiyasi

-Keling, o'g'lim. Bemahalgga qolibsiz? }

So'roq intonatsiyasi orqali darak va buyruq gaplarni ham so'roq gaplarga aylantirish mumkin.

Masalan: Bugun imtixon bo'ladi.

Bugun imtixon bo'ladi?

So'roq gaplar so'roqning xarakteriga (mazmuniga) ko'ra uch turga bo'linadi: sof so'roq gaplar, ritorik so'roq gaplar, so'roq-buyruq gaplar.

1. Sof so'roq gaplar tinglovchidan ma'lum va konkret javobni talab qiladi. Masalan: Sen o'zbek adabiyoti bo'yicha qanday kitoblarni o'qiding?

Nechun tim qoradir arman ko'zlari?

Xassos tabiatning sehrimikin-bu?

Yo go'zal bo'lsinlar arman qizlari

Degan onalarning mehrimikan bu?

Ba'zan bunday gaplarda so'roq takrorlanib kelishi ham mumkin. Bu hol savolga so'zlovchi tinglovchidan tezda javob ololmaganidan sodir bo'ladi. Masalan: Nega darsga kechikib kelding? Nega?

2. Ritorik suroq gaplarda tinglovchidan aniq, konkret javob talab qilinmaydi. Chunki bunday suroq gaplarning mazmunidan tasdiq mazmuni (yashirin tasdiq) anglashilib turadi. Demak, ritorik suroq gaplarda suroq bilan birga uning javobi ham ifodalangan bo'ladi. Bunday gaplar kuchli emotsionallik xususiyatiga ega bo'lib, nutqda stilistik funksiyani bajaradi. Masalan: 1) Vatanimizning bir qismi bo'lgan Mirzacho'l nega cho'lligicha qolsin? 2) Odamning hayoti tug'ilishidan boshlanishini kim bilmaydi? (hamma biladi). 3) Yo'q? Qanday chidayman bunday tuhmatga!? (Chiday olmayman) Bolani kim sevmaydi? (hamma sevadi).

Yashirin inkor mazmuniga ega bo'lgan so'roq-inkor gaplar ham ritorik so'roq gaplarning bir ko'rinishidir. Masalan: Bolani sevmaydigan odam bormi? (Yo'q)

Ritorik so'roq gaplar ikki xil ko'rinishga ega bo'ladi: a) yashirin javob, uning mazmuni shu gapning o'zidan bilinib turadi: Bolani kim sevmaydi? (hamma sevadi).

b) Ba'zan tasdiqning o'zi so'roqning ichida eslatiladi, ya'ni gapning konkret mazmuni ketidan yana bir gap keltirish orqali: Men senga nima degan edim? "Darsga kechikma degan edim-ku!"

Ritorik so'roq gaplarning ayrim turlari aytmaysizmi, bo'ladi so'zlari orqali tuziladi: Ertasiga ot og'rib qolsa bo'ladimi? (Bo'ladi. Og'rib qoldi kabi).

Ritorik so'roq gaplar turli xil emotsional ottenkalarni ifodalashi mumkin, ya'ni: taajjub, tashvish, g'amxo'rlik, g'azab, gumon, kinoya, ta'kid, norozilik, achinish, sevinish, tanbeh, kesatish kabi.

a) taajjub: Iye, men kimni ko'rayapman! (?)

b) tashvish, g'amxo'rlik: Nima bo'ldi senga, Lobar? Navniholim, yolg'izim, ikkov qanday holda qolamiz unda?

v) G'azab. Uyatni bilasizmi? Oramizda ilmga qarshi odamlar bor degani kimning tili boradi?

g) gumon: Yuqoridagilar bunga qanday munosabatda bo'lar ekan?

d) kuchli hayajon: Tokaygacha ezilamiz, ota?! Qani bu erda insof, qani adolat degan narsa?!

z) So'roq-buyruq gaplarda so'roq yo'li bilan buyurish otenkasi ham ifodalanadi. Masalan: Darsga tezroq kirmaysanmi? (Tezroq kir!)

Buyruq gaplar

Buyruq gaplar so'zlovchining xohishi, iltimosi, maslahati va buyrug'i kabi turli niyatlarini ifodalab keladi. Shunga ko'ra hohish, istak, iltimos, taklif, xitob, ogohlantirish va buyruq ma'nolarini ifodalaydigan gaplar buyruq gaplar deyiladi.

Buyruq gaplarda so'zlovchi suhbatdoshini biror ish-harakatni bajarishga yoki undan voz kechishga undaydi. Shunga ko'ra buyruq gaplar so'zlovchiga yoki ikkinchi bir shaxsga qaratilgan bo'ladi. Masalan: Jangga kirdingmi-qo'rquvni unut! O'limni emas, o'ldirishni o'yla.

Buyruq gap (asosan uning kesimi) tuzilishi jihatidan turlicha bo'lib, turlicha vositalar orqali hosil qilinadi:

1. Buyruq-istak maylining kesim vazifasida kelishi bilan:

I shaxs: Ey, xaloyiq, butun kuchimizni bir kuch qilib to'playlik.

II shaxs: Oldinga qarama hech, yovni burda-burda qil. Onangni qo'lingda tutsang, singlingni boshingda tut!

III shaxs: Podshoning taxti kuysin!

2. Shart maylining kesim vazifasida kelishi bilan: Qani endi, ular ham birga, yonma-yon yurib kelishsa! Qani endi, ular ham shu yerda birga bo'lishsa!

Eslatma: Ba'zi o'rinlarda shart mayli affiksi o'rniga o'rin kelishigi qo'shimchasini olgan sifatdoshning emoq fe'li bilan birikuvi, ya'ni -ganda edi formasida qo'llanadi: Tezroq tong ota qolganda edi. U tezroq kela qolganda edi kabi.

Ba'zi buyruq gaplarning buyruq yoki shart mayli formasida bo'lgan kesimlariga -chi yuklamasi qo'shilib, ish-harakatning tezroq bajarilishiga da'vat (tezroq borsang-chi), buyruqning yumshatilishi (sen bir oz kutib tur-chi), do'q-po'pisa ma'nolarini (Mening aytganimni qilmay ko'r-chi) anglatadi.

3. Kerak, darkor, mumkin so'zlarining harakat nomi bilan birikib kelishi bilan: Bu masalani ilmiy kengashga qo'yish kerak: Endi bu

ahvolda yashash mumkin emas! Uni kollektivdan haydash kerak. (darkor, lozim)!

4. Ayrim to'liqsiz gaplar ham buyruq mazmunini anglatadi. Nemis bosqinchilariga o'lim! (kesimsiz to'liqsiz gap) O'lim yovga! kabi. Qani, hoy yigitlar! Ishga! Ishga, yigitlar! (egasiz va kesimsiz).

Buyruq gaplarda quyidagi mazmun ottenkalari ifodalanadi: Buyruq, maslahat (kerak, lozim darkor), iltimos (-sa orqali), orzu-istak (koshki va -sa orqali), hayratlanish, g'amxo'rlik, tashviq (ishlarda), gumon, tashvish, hayajon, g'azab, do'q va boshqalar.

Gaplarning emotsionallikka ko'ra turlari

Gaplar emotsionallik munosabatiga ko'ra ikki xildir: emotsional gaplar va emotsional bo'lmagan gaplar. Darak, so'roq, buyruq gaplar emotsional bo'lmagan gaplardir. Emotsional gaplar undov gap ham deb yuritiladi.

Kuchli intonatsiya va his-hayajon bilan aytilgan har qanday gap (darak, so'roq, buyruq) undov gap hisoblanadi. Undov gaplar so'zlovchining ichki kechinmalarini, his-hayajonini umuman uning turli ruhiy holatlarini o'zida ifoda etishi mumkin. Bunday gaplar kuchli emotsionallikka ega bo'ladi. Shunday ekan kuchli his-hayajon bilan aytilsa, har qanday gap turi ham undov gapga aylanishi mumkin.

Masalan: Vatan-ona so'zi naqadar laziz!

Sensan har narsadan mo'tabar, aziz!

Siddiqjonning bu vajohati Zunnunxo'janing o'yini puchga chiqardi...shuning uchun Sidiqjondan baland kelishga tirishib, jahl bilan-yana nima kerak?!-dedi

-Yana nima bor?!

-Kirmaysiz, kolxozga!

-Kiraman!

-Kirmaysiz!

-Kiraman!

-Axmoq!

-Axmoq bo'lmaganimda, shu ahvolga tusharmidim?!

Mana shu dialogning o'zidayoq undov gapning bir necha turi o'z ifodasini topgan.

Undov gaplar qanday mazmun ifodalashiga qarab quyidagilarga bo'linadi:

a) darak-undov gap;

b) so'roq-undov gap;

v) buyruq-undov gap

Yuqoridagilardan ham ko'rinib turibdiki, undov gaplar asosiy gap turlarini maxsus undov intonatsiyasi bilan aytilishi natijasida hosil qilinarkan. Undov intonatsiyasi turli ko'rinishlarga ega bo'lib, u so'zlovchining turli his-tuyg'u va kechinmalariga bog'liqdir.

Undov gaplarning tuzilishida intonatsiya asosiy rol o'ynaydi. Shu bilan birga, ayrim leksik va grammatik elementlar ham undov gaplarni hosil qilishda vosita bo'lib xizmat qiladi.

Undov gaplarda so'zlovchining turli his-tuyg'ulari aks etganligi sababli ularning mazmun ottenkalari ham turli tumandir. Undov gaplar: Taajjub: Ajab zamona ekan! Tavba!

Xayratlanish: Ana qahramon! Men unga qoyilman!

Zavqlanish, shodlik, mamnunlik: Ura! Ozodlik!

Orzu-umid: Men ham qalbimning shu'lasini bilan sahnani yoritam!

Achinish: Bu urush odamlarning boshiga ne-ne kunlarni solmadi! Ey, attang!

Kinoya: Yangi kasb qulluq bo'lsin, boyvachcha!

G'azab, norozilik, nafrat: Voy la'nati! Bu qanday bedodlik, bu qanday zulm! Ablahlar!

Qo'rqish: Voydod! O'ldim! Onajon!

Gaplarning voqelikka munosabatiga ko'ra bo'linishi

Voqelikka munosabati jihatidan gaplar ikki turga bo'linadi: tasdiq (bo'lishli) gaplar, inkor (bo'lishsiz) gaplar. Tasdiq gaplar borliq hodisalari orasidagi munosabatning mavjudligini ifodalasa, inkor gaplar esa bunday munosabatlarning mavjudligini inkor qiladi. Masalan: Dars boshlandi (tasdiq) -Dars boshlanmadi (inkor)

Tasdiq va inkor kategoriyalari orasida bog'lanish bor, ya'ni har qanday tasdiqdan inkor, har qanday inkordan tasdiq kelib chiqadi. Sobir-a'lochi (demak, qoloq emas, ikkichi emas). Sobir-ikkichi (demak, a'lochi emas).

NAZORAT SAVOLLARI

1. Gapni ta'riflab bering?
2. Gaplar tuzilishiga ko'ra necha turga bo'linadi?
3. Ifoda maqsadiga ko'ra gaplar qanday turlarga bo'linadi?
4. Gaplarning emotsionallikka ko'ra turlarini ayting
5. Tasdiq va inkor gaplarni izohlab bering.
6. Bir va ikki sostavli gaplarni tushintiring
7. To'liq va to'liqsiz gaplarni izohlang
8. Sodda yoyiq va sodda yig'iq gaplarga ta'rif bering
9. Bo'laklarga ajraladigan va ajralmaydigan gaplarga misol keltiring

TAYANCH TUSHUNCHALAR

Gap-mazmun va intonatsiya jihatidan nisbiy tugallikka ega bo'lgan, grammatik qonun - qoidalar asosida birikkan sintaktik birliklar yoki yakka so'z.

Sodda gap-struktura asosi bitta bo'lib, ma'lum fikr anglatuvchi gap.

Bir sostavli gap-struktura asosi yo ega, yo kesimdan iborat gaplar.

Ikki sostavli gap -struktura asosi ega va kesimdan iborat gaplar.

Tasdiq gaplar-borliq hodisalari orasidagi munosabatning mavjudligini ifodalaydi.

Inkor gaplar-munosabatlar mavjudligini inkor qiluvchi gaplar.

Undov gaplar-kuchli emotsionallik ifodalangan gap turi.

To'liq gaplar-ma'lum bir fikrni ifodalash uchun zarur bo'lgan bo'laklarning barchasi ifodalangan gaplar.

To'liqsiz gaplar-ma'lum bir fikrni ifodalash uchun zarur bo'lgan bo'laklarning bir qismi tushirilgan yoki yashringan gaplar.

Yig'iq gaplar-faqat bosh bo'laklardan iborat bo'lgan gaplar.

Yoyiq gaplar-bosh va ikkinchi darajali bo'laklardan iborat gaplar.

Bo'laklarga ajraladigan gaplar-bosh va ikkinchi darajali bo'laklarga ajraladigan gaplar.

Bo'laklarga ajralmaydigan gaplar-bo'laklarga ajralmaydigan;bir butun holda qo'llanadigan gap turi.

IKKI SOSTAVLI GAPLAR.

REJA

1. Gap bo'laklarining mezoni.
2. Gap bo'laklarining tasnifi.
3. Bosh bo'laklar: ega va kesim.
4. Ikkinchi darajali bo'laklar: Aniqlovchi, to'ldiruvchi, hol.
5. Gap bo'laklarining tartibi. Inversiya hodisasi.

Adabiyotlar: I:73-145,158-167,III:144-163,178-183,V:34-63

MATN

Gap bo'laklari

Bizning so'zlashishimiz gaplar orqali amalga oshganidek gaplar ham o'z navbatida sintaktik tomondan o'zaro bog'langan so'zlardan tashkil topadi. Bunday so'zlar gap bo'laklari sanaladi. Shunday ekan gap bo'laklari tushunchasi faqat birdan ortiq so'zlardan tashkil topgan gaplargagina tadbiq qilinadi. Demak, gap bo'laklari grammatik-semantik jihatdan mustaqil funksiya ifodalab, muayyan so'roqqa javob bo'ladigan, sintaktik kategoriyadir. Yuqoridagi talablarga javob bermagan so'zlar, gap bo'lagi sanalmaydi. Shunday ekan gapda biror so'roqqa javob bo'lib, muayyan vazifani bajaradigan so'z va so'z birikmasi gap bo'lagi sanaladi.

Gap bo'laklari sintaktik kategoriya bo'lib, gapda so'zlarning predikativ qo'shilishi, shuningdek, gap tarkibidagi elementlarning o'zaro munosabati va bu munosabatlarning qay xarakterda ekanini ko'rsatadi.

So'z turkumlari bilan gap bo'laklari orasida bog'lanish va o'zaro munosabat mavjud (ot-ega, fe'l-kesim vazifasida kelishi kabilar va boshqalar). Lekin gap tarkibida bir xil formadagi ayni bir so'zning o'zi boshqa so'zlar bilan kirishgan munosabatiga ko'ra turli gap bo'lagi vazifasida kelishi mumkin. Masalan: a) Ular Toshkentdan kelishdi. b) Toshkentdan mamnunmiz. Yoki. a) Uning nihoyat

chiroyli (aniqlovchi) ko'zlari iffat va hayo bilan ma'sum boqardi. b) U (Komila) sadolar ohangida nozik va chiroyli (hol) tebrandi.

Demak, gap bo'laklari bilan so'z turkumlari o'rtasida o'zaro bog'liqlik bo'lsada, ular turli kategoriyalarga tegishlidir. Masalan: a) So'z turkumlari leksik-grammatik belgilar asosida aniqlanadi, gap bo'laklari esa funksional jihatdan ajratiladi. b) Gap bo'laklari sintaktik kategoriya sifatida, so'z turkumlari leksik birlik sifatida o'rganiladi. v) Shuningdek, so'zlar kontekstdan tashqarida ko'p ma'noli bo'lishi mumkin, lekin gapda, uning bo'lagi sifatida faqat bitta sintaktik vazifani bajaradi.

Gapni bo'laklarga ajratishda so'zning gapdagi vazifasi, muayyan so'roqqa javob berishi, boshqa so'zlar bilan munosabati, grammatik formasi kabilar hisobga olinadi. Ayrim o'rinlarda esa ohangning ham xizmati katta (logik urg'u).

Gap bo'laklari orasidagi sintaktik aloqa turli vositalar orqali ifodalanadi: so'z formalari (sendan so'radim), yordamchi so'zlar (mashina bilan terdim) tartib va intonatsiya orqali (yam-yashil dalalar). Dalalar (yam-yashil).

Gap bo'laklari strukturasi ko'ra quyidagi turlarga ajratilib o'rganilishi mumkin: sodda bo'lak, sostavli bo'lak, murakkab bo'lak.

Eslatma: Ba'zi manbalarda gap bo'laklarini struktural jihatdan ikki turga bo'linadi: sodda va murakkab (O'zbek tili grammatikasi, 1986 yil, 119-bet)

Sintetik formadagi so'z bilan ifodalaniib, bir sodda tushuncha anglatadigan bo'lak sodda bo'lak ataladi. Masalan: U meni unutmagan, va'dalari chin, so'zlari to'g'ri (A.Qodiriy) Yo'lechi saharlab Xo'jakentga jo'nadi (O). Bu gaplardagi bo'laklarning barchasi sodda bo'laklardir.

Analitik formadagi so'z bilan ifodalangan bo'lak sostavli bo'lak deyiladi. Sostavli bo'laklar birdan ortiq qismlardan tashkil topib, ularning bir komponenti mustaqil bo'ladi va sostavli bo'lakning asosiy ma'nosi shu komponent orqali ifodalanadi. Yordamchi komponent esa alohida leksik ma'no ifodalamaydi, u mustaqil qismga ergashib kelib unga turli qo'shimcha ma'nolar yuklaydi, uning ma'nosini konkretlashtiradi, grammatik jihatdan shakllantiradi va

mustaqil komponentning boshqa bo'laklar bilan sintaktik aloqasini ko'rsatishga xizmat qiladi.

Sostavli bo'lakning qurilish jihatidan quyidagi turlari mavjud:

1. Mustaqil so'z + to'liqsiz fe'l: Kelgan yigit agranom ekan.
2. Mustaqil so'z + predikativ modal so'z: Student degan nomni oqlash uchun yaxshi o'qish kerak.
3. Mustaqil so'z + ko'makchi fe'l: U yaqin yillarda haqiqiy olim bo'ladi.

Ikki yoki undan ortiq mustaqil so'zlarning birikishidan hosil bo'lib, bir butun murakkab tushunchani anglatuvchi birikmalar murakkab bo'laklar deyiladi. Murakkab bo'lakni murakkab so'zlar, frazeologik birikmalar, gapda yaxlit holda qo'llanadigan ajralmas so'z birikmalari tashkil qiladi. Quyidagilar murakkab bo'laklarga material bo'ladi:

1. Davlat va hukumat nomlari.
2. Ilmiy-siyosiy va madaniy muassasa nomlari.
3. Kitob gazeta va jurnal nomlari.
4. Turli murakkab geografik nomlar.
5. Murakkab fe'llar (sotib olmoq, borib kelmoq, aytib yuborish).
6. Murakkab sifatlar (yashil rang, havo rang, och rang).
7. Murakkab son va murakkab olmoshlar (hech kim, hech nima).

8. Turg'un frazeologik birikmalar (hafsalasi pir bo'ldi).

Gap bo'laklarining gap tarkibida bajaradigan vazifalari bir xil emas. Chunki ba'zi bo'laklar gapning asosini tashkil etib, bu bo'laklarning gapda ishtirok etishi shart, ularsiz gapni vujudga keltirish mumkin emas. Shuningdek, ba'zi bo'laklar borki, ular gapning mazmuniga biror aniqlik kiritishi va uni biror tomondan to'ldirishi mumkin. Bunday bo'laklarning ishlatilmasligi gap mazmunini va tuzilishini tubdan o'zgartirib yubora olmaydi. Gapdagi ana shu vazifalarga qarab gap bo'laklari 2 turga bo'linadi: Bosh bo'lak, ikkinchi darajali bo'lak.

Yuqorida aytib o'tganimizdek bosh bo'laklar gapning asosini, o'zagini tashkil qiladi, boshqa bo'laklar esa bosh bo'laklarga birlashadi. Bosh bo'lakli gaplar ikkinchi darajali bo'laklarsiz ham

boshqalarga bog'liq bo'lib gap umumiy qonuniyatga javob berishini ko'rsatadi.

Masalan: Yana o'ylashib ko'ramiz, har holda so'zingni yerda qoldirmasman, lekin unday nojo'ya so'zlardan qayt. (Oybek)

Hayolimda bo'lding uzun tun, Seni izlab Qirg'oqqa bordim, Och to'linlar pishqirgan damda, Topib ber deb oyga yolvordim

Shuningdek? takrorlikdan qochish, oz so'z bilan ko'p fikr anglatish ham bu narsaga turtki bo'ladi. (Tilshunoslikda ekonomiya prinsipi) (Ekanomiya yazika)

Gapda eganing qo'llanish qo'llanmasligining umumiy qonuniyatlari mavjud.

Eganning ifodalanishi

Asosan ot va otlashgan so'zlar ega vazifasida keladi. Shuningdek, ular quyidagi so'z turkumlari orqali ifodalanadi:

1. Ot bilan (atoqli va turdosh otlar): 1) Nabi polvon (atoqli) ko'zlarini ochib, quloqlarini dikkaytirib, boyga quloq solmoqda edi (S.Ahmad). 2) Ammo qiz, (turdosh) yalt etib so'ngan yulduz kabi, bir onda ko'zdan g'oyib bo'lgan edi. (Oybek). 3) Odam-garchilik (mavhum) kishining qalbida bo'ladi.

2. Olmosh bilan: 1) Biz o'z tilimiz, o'z vatanimizni sevamiz. 2) Har kim ekanini oladi.

3. Sifat bilan: 1) Yaxshi yaxshiga yondoshtirar, yomon yo'ldan adashtirar. 2) Mard maydonda bilinadi. 3) Yosh ham, keksa ham, katta ham, kichik ham qurbi yetganicha mehnat qiladi.

4. Son bilan: 1) O'n beshga kasrsiz bo'linadi. 2) Uchchovlari jazirama dalada yurib, cholning uchastkasini aylandilar

5. Sifatdosh bilan: 1) So'zni bilgan zarga bo'lmaydi muxtoj. 2) Sevishganlar baxtiyor sirdoshlik hislari to'lib, asta suhbatlashdilar (O). 3) Yurgan - daryo, o'tirgan - buyro.

6. Infinitiv yoki harakat nomi bilan: 1) Bekor yurish-illatning onasi, g'urbatning makoni. 2) Hayotning bu jo'shqin ovozi eshitmoq kishiga zavq bag'ishlaydi. (tur). 3) Tortishuv qizib ketdi. 4) O'qish boshqa, uqish boshqa.

7. Taqlidiy so'zlar bilan: 1) Hayt degan tuyaga madad.
2) G'uldur-shaldur, taroq-turuq o'zgarishsiz davom etadi (A.Qodiriy)

8. Ko'makchiar bilan: 1) Uchun ko'makchidir. 2) A unli tovush.

9. Undovlar bilan: 1) "Dod-voy", "oh-voh" borgan sari kuchaydi.
2) Yana dod eshitildi (U). 3) Qars ikki qo'ldan chiqadi.

10. Frazelogik birikmalar bilan: 1) Burgaga achchiq qilib, ko'rpani kuydirish yaxshi emas. 2) Havas bo'lsa anqoning urug'i ham topiladi.

11. Bor, yo'q so'zlari bilan: 1) Bor borini beradi, yo'q nimani beradi. 2) Hunari bor hech kimga qaram bo'lmas.

12. Sintaktik birikmalar orqali: 1) Otlarning otxonaga olib o'tilmagani Ziyodillani taajjublantirdi. 2) Xotinsiz o'tish -xato, bolasiz o'tish-jafu.

Eganing tuzilishiga ko'ra turlari

Ega o'z tuzilishiga ko'ra sodda ega va murakkab egalarga bo'linadi.

Sintetik formadagi so'z bilan ifodalangan va birgina sodda tushuncha anglatadigan ega sodda ega deyiladi. Sodda ega ot va otlashgan barcha so'z turkumlari bilan ifodalanadi.

Ikki yoki undan ortiq so'zlarning tobelanish munosabatidan tuzilib, bir butun holda qo'llanadigan, bir murakkab tushuncha anglatadigan bo'lak murakkab ega deyiladi. Murakkab egalar quyidagicha ko'rinishlarga ega. 1) partiya, davlat, hukumat nomlari, 2) ilmiy va siyosiy muassasa, 3) kitob, jurnal, gazeta nomlari, 4) geografik qo'shma nomlar, 5) Ism va familiya birgalikda, 6) undov, daraja, mansab nomlari, 7) murakkab sifatlar, 8) murakkab son, 9) murakkab olmosh, 10) frazeologik birikma, 11) murakkab so'z birikma.

Kesim

Egaga tobe munosabatda birikib, uning harakatini, holatini va boshqa belgilarini hukm yo'li bilan ifodalaydigan bo'lak kesim deyiladi. Kesim ham ikki sostavli gapning bosh bo'laklaridan biridir.

Kesim ega haqidagi hukm bildiradigan bo'lakdir. Hukm tasdiq hukm, inkor hukmga bo'linganidek, ega haqidagi hukmni

bildiradigan bo'lak-kesim ham tasdiq kesim , inkor kesimlarga ajraladi. Masalan: U keldi (tasdiq), U kelmadi (inkor) yoki Saida o'zida yo'q xursand edi (tasdiq). Go'yo hali olam yorishmagan (inkor).

Yoki Yulduzlarda nur yo'q (inkor)

Bu ishing yaxshi emas (inkor) kabilar.

Kesimning ifodalanishi

Kesim ko'pincha fe'llar bilan ifodalanadi. Fe'llar kesim vazifasida qo'llanuvchi tipik so'zlardir. Ayniqsa, tuslangan fe'llar predikativ xususiyatni o'zida yorqin aks ettiradi: ular zamon, mayl, shaxs-son ma'nolarini bildiradi. Shuning uchun ham har bir tuslangan fe'l bir gapni hosil qilishi mumkin. Masalan: O'qiyman. Bordim, Yozayapti kabi. Kesim vazifasida boshqa so'zlar ham kela oladi, ya'ni ot, sifat, son, ravish, olmosh, tasviriy so'zlar ham kesim vazifasida kelishi mumkin. Shuningdek, ba'zi murakkab so'z birikmalari ham kesimni ifodalashga xizmat qiladi.

Kesimlar ifodalanish materialiga ko'ra ikki turga bo'linadi: a) Ot kesim. b) Fe'l kesim.

Ot kesim

Fe'ldan boshqa so'zlar orqali ifodalangan kesim ot kesim deyiladi. Demak, bunda shartli ravishda fe'ldan boshqa barcha so'zlar bilan ifodalangan kesimlar ot kesim (keng ma'noda) yuritiladi. Harakat nomi ham ot kesimni ifodalaydi.

Shunga ko'ra ularning savollari ham o'zgarib turadi. Ot kesim kim? nima? qanday? qancha? nechta? kabi so'roqlariga javob bo'ladi.

Masalan: 1) Hunar ado bo'lmas boylik (mavhum ot). 2) To'g'ri so'zga tan bermagan nomard (sifat) va boshqalar.

Ot kesim quyidagi turkum so'zlar bilan ifodalanadi:

1. Ot bilan: Ona, o'sha sevganim-Omon (H.O) Bizning ayollarga hayo-fazilat, vafo hunardir, mehnat odati.

2. Sifat bilan: El betinch, odamlarning yuzlari g'amgin, suhbatlari sertashvish edi. (P.Tursun)

3. Son bilan: Uch marta uch-to'qqiz. Ilmli kishilarning umri-ikkita.

4. Olmosh bilan: Qudratli samolyotni ijod qilgan o'zingsan. Poytaxtning darvozaboni-biz. Bizning asosiy maqsadimiz -shu.

5. Ravish bilan: Ikkitagina mashinaning boshqa ishlari ko'p. Muncha achchig'ing tez.

6. Harakat nomi va infinitiv bilan: 1) Yashamoq-kurashmoq. 2) Nurnisoning es-hushi erga tegish (O). 3) Hozir siz uchun eng muhimi bizni qurilish ishlari bilan tanishtirishdir.

7. Undov va taqlidiy so'zlar: 1) Hamma yoq taqir-tuqur, qasir-qusur. 2)Orqada qolganlarning holiga voy! 3) Yaylovning qulog'i ding, cho'ponlar qulog'i ding.

8. Modal so'zlar bilan: (bor, yo'q, kerak, lozim, darkor, mumkin) 1) Urush kimga kerak, podsho kimga kerak. 2) Issiq ovqating bormi? 3) Qoloqlarga shafqat yo'q.

Fe'l kesim

Fe'l bilan ifodalanib, eganing harakati, holatini anglatadigan kesim fe'l kesim deyiladi. Fe'l kesimlarni mazmuniga ko'ra harakat bildiruvchi va holat bildiruvchi fe'l kesim turlariga ajratish mumkin. Masalan: 1) Saida rahbariyat nomiga yozayotgan maktubini bitirdi va ertalab hokimiyatga olib bordi. (harakat) 2) U biroz achchiqlandi. Zamira o'ylanib qoldi.

Fe'l kesimlar fe'lning quyidagi formalari orqali ifodalanadi:

1. Sof fe'l bilan: 1) Yo'q, sizda ilgari Dadavoy akaning soyasi ham qolmabdi (Uyg'un) 2) Saida majlisga tayyorgarlik yuzasidan bir necha kishilar bilan suhbatlashdi. (A.Q)

2. Ravishdosh bilan: 1) Yo'lchi qaytib kelguncha, Gulnorni olib ketdilar. 2) Bahor kelib, soylarda suvlar shildirab qoldi.

3. Sifatdosh bilan: 1) Vodiyarlarni yayov kezganda, bir ajib his bor edi menda. 2) Tansiqlik ishlayotgan brigada planni oshirib bajargan.

Kesimning tuzilishi jihatidan turlari

Kesim tuzilishi jihatidan uch turga bo'linadi:

1.Sodda kesim.

2.Sostavli kesim

3.Murakkab kesim

poetik talablarga muvofiq shu normal tartib buzilishi, ya'ni asosiy qism keyingi o'ringa tushishi mumkin.

Masalan: Ko'p demak bilan bo'lmagin nodon

Ko'p yemak bilan bo'lmagin hayvon.

Murakkab kesimlar

Ikki yoki undan ortiq so'zlarning grammatik-semantik munosabatidan tashkil topib, bir butun holda kesim sifatida keladigan morfologik-sintaktik hodisalar murakkab kesim deyiladi. Murakkab kesim qo'yidagicha ifodalanadi:

1. Qo'shma so'z va so'z birikmalari bilan: Bu-ishlab chiqarish boshqarmasi.

2. Frazelogik birikmalar bilan: Mirzakarimboy ilonning yog'ini yalagan. Uning tezda hafsalasi pir bo'ldi.

3. Son+numerativ so'zlarning qo'shilishidan: 1) Ozgina yer emas bu. Taxminan chorak kam bir tanob. 2) Mana tog' desang, tog', balandligi uch mingu oltmish sakkiz metr.

IKKINCHI DARAJALI BO'LAKLAR

Gapda bosh bo'laklardan boshqa bo'laklar ham qatnashishi mumkin. Lekin ular gapni tashkil etishda, gap hosil etishda asosiy rol o'ynaydi. Shuning uchun ular gapning ikkinchi darajali bo'laklari hisoblanadi.

Gapning ikkinchi darajali bo'laklari bosh bo'laklarni aniqlash, ularning ma'nosini konkretlashtirish, fikrni to'ldirish uchun xizmat qiladi. Demak, bosh bo'laklarni izohlash uchun xizmat qiladigan bo'laklar ikkinchi darajali bo'laklar deb ataladi. Ikkinchi darajali bo'laklar o'z vazifasiga ko'ra uch xil bo'ladi:

1. Aniqlovchi (izohlovchi).

2. To'ldiruvchi.

3. Hol.

Har bir leksik bo'lakning o'z leksik-semantik va grammatik hususiyatlari bor.

Ikkinchi darajali bo'laklar ega va kesimni aniqlab keladi, shuningdek, bir ikkinchi darajali bo'lak boshqa bir 2- darajali bo'lakni aniqlab kelishi ham mumkin.

Masalan: Yigit so'l yoqdagi choyxonaning karovatiga o'tirdi.

Masalan: Qizil qalam. Bitta kitob. Uchunchi kurs. O'qigan bola.

ANIQLOVCHI

Predmetning belgisi (sifatini miqdorini, xususiyati) va qarashlilikini anglatuvchi bo'lak aniqlovchi deyiladi.

Bu o'rinda belgi tushunchasi keng ma'noda qo'lanib, sifat-rang-tus, xususiyat, maza, shakl, hajm, miqdor-daraja ma'nolarini ifoda qiladi: ko'k daftar, shirin qovun, baland daraxt, bir qop bug'doy va hokazo.

Aniqlovchilar otga bog'lanadi: Har qanday odam halol mehnat tufayligina abadiy baxtli bo'ladi. Duv-duv gap, kulgu hammasi uning ustida edi.

Aniqlovchi bog'lanib kelgan ot gapda har qanday bo'lak vazifasida kelishi mumkin, lekin bu hol aniqlovchiga ta'sir etmaydi. Aniqlanadigan bo'lak aniqlovchi, aniqlanadigan bo'lak aniqlanmish hisoblanadi. Masalan: Bu (aniqlovchi) kitobni (aniqlanmish) o'qish kerak.

Aniqlovchi va aniqlanmish bir-biri bilan zich bog'lanadi va ikkalasi bitta, ya'ni aniqlovchili birikmani tashkil qiladi.

Aniqlovchilar o'zi bog'langan so'zga tobe hisoblanadi. Aniqlovchi har-xil ifodalanadi. Shunga ko'ra ular 2 xil bo'ladilar.

1. Sifatlovchi aniqlovchilar.

2. Qaratqichli aniqlovchilar.

Predmetning qandayligini, tusi, xususiyati, mazasi, shakli, xarakteri va shuning kabi ma'nolarni anglatgan aniqlovchilar **sifatlovchi aniqlovchilar** deyiladi. Sifatlovchi aniqlovchili birikmalarda birinchi aniqlaydigan bo'lak-sifatlovchi, ikkinchi aniqlanadigan bo'lak sifatlanmish deyiladi.

Sifatlovchi aniqlovchi, sifatlanmish bilan bitishuv yo'li orqali aloqaga kirishadi. Demak, bunday aniqlovchi bog'lanishiga ko'ra bitishuvli aniqlovchidir. Sifatlovchi aniqlovchi shunday ifodalanadi.

1. Sifat bilan: Yaxshi qiz-yoqadagi qunduz.
Yaxshi o'g'il ko'kdagi yulduz.
2. Sifatdosh bilan: Aytar so'zni ayt, aytmas so'zdan qayt.
yoki: Zavq uyg'otar boqqan kishida
Shunga ko'rkam bo'lmish paxtazor.
3. Ravish bilan: Doktor ancha dori keltirdi.
4. Son bilan: Bir odam ariq qaziydi, ko'p odam suv ichadi.
Yoki: Navoiy turli shoirlarning turli-tuman asarlaridan
o'n minglarcha baytni yod bilardi.
5. Ot bilan: Kumush qishdan, zumrad bahordan
Qolishmaydi kuzning ziynati.
6. Olmosh bilan: Barcha xalq tinchlikni istaydi.
7. Modal so'z bilan: Zarur kitoblar keltirildi.
8. Taqlidiy so'z bilan: Garchand mashhur nomdor, tam-tam
chevarlar, Rekordlar qo'ydi chegara bilmay.

Biror predmetning boshqa bir predmetga qarashlilikini, xosligini bildirib kelgan aniqlovchilar **qaratqichli aniqlovchi** sanaladi.

Masalan: Olimlarning (qaratqich aniqlovchi) xizmati mangu qoladi. Ota-onaning farzandga mehr muhabbati hamma narsadan qimmatliroqdir.

Qaratqichli aniqlovchi ot yoki ot ma'nosidagi so'z bilan ifodalanib keladi.

Masalan: Mening xalqim do'stlik-birodarlikning qadrini biladi.

Qaratqichli aniqlovchi otlashgan so'zlar bilan ham ifodalanadi.

Masalan: Yaxshining xayriga baxilning boshi og'rir.

Baxilining bog'i ko'karmas

Yoki . Qo'rqqoqning ko'zi katta, ahmoqning so'zi katta .

Qaratqichli birikmada birinchi bo'lak qaratqich kelishigida keladi va qaratqich sanaladi. Ikkinchi bo'lak egalik affiksini olib qaralmish sanaladi.

Masalan: Mehmonlar orasida Xirotning (qaratqich) olimlari (qaralmish) ham ko'pgina edi. Qaratqich bilan qaralmish shaxs-sonda moslashgan bo'ladi. Shuning uchun qaratqichli aniqlovchi bog'lanishiga ko'ra moslashuvli aniqlovchi deb ham yuritiladi.

- Masalan: Mening ukam (I - shaxs)
 Sening ukang (II – shaxs)
 Bizning ukamiz (III -shaxs ko'plik)
 Uning ukasi (III - shaxs)

Lekin qaratqich bilan qaralmish orasida kelishik qo'shimchasi ham ishtirok etadi. Bundan ko'rinadiki qaratqich bilan qaralmish munosabatida moslashuv bo'lish bilan birga boshqaruv hodisasi ham mavjud; chunki qaralmish o'zidan oldin kelgan so'zni, ya'ni qaratqich affiksi orqali boshqaradi. Qaratqich aniqlovchi kelishik affiksini saqlash -saqlanmasligiga qarab 2 xil bo'ladi.

1. Belgili qaratqichli aniqlovchi.
2. Belgisiz qaratqich aniqlovchi.

1. Belgili qaratqich aniqlovchiga.

Masalan: Odob kishining ziyati, ko'rki.

- yoki Shoiming yuragi o'tdek yonmasa,
 Taftidan bahramand bo'ladi kim ham.
 Taftidan bahramand bo'lib qolmasa,
 Kitobxon der albat, barham top, barham.

2. Belgisiz qaratqichli aniqlovchida qaratqich kelishigining affiksi yashiringan bo'ladi.

Masalan: Bemor... ko'nglini ko'tarmoq, unga yarim sog'lik baxsh etishdir.

yoki: Sof yurak boshqalar... baxtsizligi tufayli qurilgan baxtni qabul qila olmaydi.

Qaratqichli aniqlovchi ham quyidagi so'z turkumlari bilan ifodalanadi.

1. Ot bilan: Botirning mushti ham yaroq. Qozonning qorasi yuqar, yomonning balosi yuqar.

2. Sifat bilan: Yomonning yaxshisi bo'lguncha, yaxshining yomoni bo'l.

3. Son bilan: O'ning yarmi besh. Birining ko'zi qora, ikkinchisining bo'yi uzun.

4. Olmosh bilan: Hammasining niyati bir xil. Bizning institutimiz hali navqiron.

5. Sifatdosh bilan: O'qiganning tili uzun.
Ko'rganning kuni ortiq.

IZOHLOVCHI

Aniqllovchilarning predmet yoki shaxsni qayta nomlash uchun qo'llanadigan turi izohlovchi deyiladi. Shu tufayli izohlovchi aniqllovchining bir turi hisoblanadi. Aniqllovchining boshqa turlari kabi izohlovchi ham gapning har qanday bo'lagiga tegishli bo'lib kelishi mumkin. Izohlovchi o'zi aniqlab kelayotgan so'zning - izohlanmishning xususiyati - holatini aniqlaydi. U aniqlovchiga o'xshasa ham uning aniqlash xususiyati aniqlovchiga nisbatan boshqacharoq bo'ladi.

Masalan: Oshpaz kampir choy damlab keldi.

Izohlovchi izohlanmishga bog'lanib kelib turli tomondan xarakterlanadi va aniqlanadi.

1. Izohlovchilar birinchidan predmetning nomini bildiradi. Masalan: "Ma'rifat" gazetasi, "O'rtoq" fabrikasi.

2. Mashg'ulot, kasb, mutaxassislikni bildiradi. Masalan: Professor Karimov keldi. Temirchi Jo'ra.

3. Laqab yoki taxallusni bildirib keladi. Masalan: Ayvon pastida Soli sovuq, Juman pismiq qo'l qovushtirib turardi. Otaqo'zi o'g'li Rahmatulla -Uyg'un yirik so'z ustalaridandir.

4. Millatni, ko'rsatib keladi. Masalan: Sartaev Umarali, Berdi tatarning tantanasiga qo'shilib kulardi.

5. Qarindoshlikni ko'rsatib keladi. Masalan: Xolbuvi xola.

6. Son bilan: Ular suv bo'yida o'tirgan uch qiz bola bilan so'rashishdi.

7. O'xshashlikni bildirib kelishi mumkin. Masalan: Ona-vatanga mo'l-ko'l oq-oltin beramiz.

Taxallus, o'xshashlik ma'nolarini bildirgan izohlovchilar bilan izohlanmish orasiga defis-chiziqcha qo'yiladi.

TO'LDIRUVCHI

To'ldiruvchi gapning biror bo'lagi ma'nosini to'ldirib kelib, o'sha bo'lakka boshqaruv yo'li bilan bog'lanadi. To'ldiruvchi ish harakat ob'yekti sanaladi. To'ldiruvchi boshqaruvchi so'zning talabiga ko'ra

biror kelishikda yoki ko'makchi bilan keladi. U kimni?, nimani?, kimga?, nimaga?, kimda?, nimada?, kim bilan?, nima bilan? kim uchun?, nima uchun? kim to'g'risida?, nima to'g'risida? kabi so'roqlarning biriga, javob bo'lib keladi.

Masalan: Qo'rqqoq do'st dushmandan xavflidir, chunki dushmandan ehtiyot bo'lasan, ammo do'stga ishonasan.

To'ldiruvchi fe'l kesimdan tashqari fe'l formalari bilan ifodalangan boshqa biror bo'lakka ham bog'lanib kelishi mumkin, ya'ni ega, aniqlovchi, tulduruvchi, holga bog'lanib kelishi mumkin.

Masalan: Turmushning o'zi dehqonlarni birlashishga undaydi. (Bu gapda to'ldiruvchiga bog'langan). Yoki: O'qishga kirish men uchun katta baxt/ (To'ldiruvchi egaga bog'lanmoqda).

1. To'ldiruvchi odatda ot, olmosh bilan ifodalanadi.

Masalan: Maktab, o'quvchilarni o'qitib qolmay, ularning barcha ma'naviy va jismoniy kuchlarini o'stiradi, ulardan g'ayratli grajdanlar yetishtiradi (ot bilan ifodalangan).

2. Sifat bilan ifodalanadi. Masalan:

Yaxshini maqtagan yarashur,

Yomonni maqtagan adashur.

3. Son bilan: Masalan: Beshni beshga qo'shsak o'n bo'ladi. Birni birov beradi, ko'pni mehnat.

4. Sifatdosh bilan: Masalan: Ko'rganni eshitgan yengar. Kengashganga keng dunyo, talashganga tor dunyo.

5. Harakat nomi bilan: Masalan: Sening kulib boqishlaringni bir zum unutmayman. O'qishni chidaganga chiqargan.

6. Modal so'z bilan: Masalan: Yo'qni kerak topdirar.

7. Taqlidiy so'z bilan: Masalan: Qiy-chuvni bas qil va hokazo.

To'ldiruvchilar ayrim hollarda birikma tarzida ham kelishi mumkin. Masalan: Elmurod tobora kunlarning qanday o'tayotganini sezmay boshladi.

To'ldiruvchi o'zi tobe bo'lib kelgan bo'lagi bilan bog'lanishiga ko'ra 2 xil bo'ladi.

1. Vositasiz to'ldiruvchi.

2. Vositali to'ldiruvchi.

Fe'l bilan ifodalangan harakatni bevosita o'z ustiga olgan ob'yekt vositasiz to'ldiruvchi sanaladi. Vositasiz to'ldiruvchilar kimni?, nimani? so'rog'iga javob bo'lib tushum kelishigida kelgan so'z bilan ifodalanadi. Masalan: Odam boylikni doim topa oladi, lekin boylik odamni topa olmas. Demak, yuqoridagilardan ko'rinadiki vositasiz to'ldiruvchi o'timli fe'l bilan aloqaga kirishadi va o'timli fe'l tomonidan boshqariladi. Harakatni o'ziga qabul qilib kelgan ob'yekt ba'zan tushum kelishigida emas, balki chiqish kelishigidagi so'z bilan ifodalanishi mumkin. Bu holda harakat predmetga to'lig'icha o'tmasdan, balki qisman o'tadi. Masalan: Nonni yeng, -deb ayt sak bu holda nonning "hammasini yeng" degan ma'no kelib chiqadi. Agarda "nondan yeng" desak u holda nondan bir parcha yeng degan ma'no anglashiladi.

Vositasiz to'ldiruvchi 2 xil bo'ladi.

1. Belgili vositasiz to'ldiruvchi.

2. Belgisiz vositasiz to'ldiruvchi.

Vositasiz to'ldiruvchining bunday holatda kelishi ma'no va grammatik talabga ko'ra bo'ladi. Quyidagi hollarda vositasiz to'ldiruvchi belgili bo'lib kelishi mumkin.

1. Agar so'zlovchi o'ziga avvaldan ma'lum bo'lgan predmet haqida gapirsa shu vaqtda u belgili bo'lib keladi. Masalan: Kitobni keltirdim.

Predmetning biror turi umuman ifodalanganda -ni affiksi tushiriladi. Masalan: Kitob keltirdim.

2. To'ldiruvchi atoqli ot yoki kelishik olmoshi bilan ifodalanganda. Masalan: Mening harbiy kiyimim, yulduzim shapkam uni (Yodgorni) juda qiziqtirardi.

3. Agarda to'ldiruvchi sifat, sifatdosh va ko'rsatish olmoshi bilan ifodalangan aniqlovchi bilan birgalikda kelsa. Masalan: Ha, ba'zan dildagi so'zni aytolmaysan kishi.

4. To'ldiruvchi otlashgan so'zlar bilan ifodalansa. Masalan: Yaxshini ko'rib fikr qil, yomonni ko'rib shukr qil.

5. To'ldiruvchi egalik affiksini qabul qilib kelsa: Masalan: Haydar jonajon kolxozi uchun, o'z hunari uchun hayotini berishga tayyor.

6. Agarda vositasiz to'ldiruvchi logik urg'u bilan aytilsa:
Masalan: gulni senga olib keldim.

To'ldiruvchi tushum kelishigi affiksi yashirinsa belgisiz vositasiz to'ldiruvchi sanaladi.

Masalan: Studentlar imtihon topshirayaptilar.

Vositali to'ldiruvchilar harakatga boshqa biror yo'l bilan bog'langan predmetni ko'rsatadi. Vositasiz to'ldiruvchilar vositali kelishik hamda ko'makchili konstruksiyada kelgan so'zlar bilan ifodalanadi.

Masalan: Quدرات ishga boshi bilan sho'ng'ib ketdi, o'z yangi rejalari bilan band.

Vositali to'ldiruvchilar ham vositasiz to'ldiruvchilar kabi so'z birikmasi bilan ifodalanishi mumkin. Masalan: U xatni qalamda yozdi.

To'ldiruvchilar ko'makchili konstruksiya hoida ham bo'ladi.

1. BILAN ko'makchisi bilan ifodalangan to'ldiruvchilar:

a) birgalikni anglatadi. Masalan: Karim kinoga kechagi studentka bilan ketdi.

b) biror holatni nima bilan mavjudligini bildiradi. Masalan: Bochka suv bilan to'la va hokazo.

2. UCHUN ko'makchisi bilan ifodalangan to'ldiruvchilar nomni sub'yektini ifodalaydi. Masalan: Bu hikoya Muxtor tomonidan yozilgan.

Hol

Ish-harakatning qay tarzda bajarilishini, sababi yoki maqsadini, uning bajarilishi bilan bog'liq bo'lgan o'rin va paytni ifoda qiluvchi gap bo'lagi hol deb ataladi. Hollar qanday qilib? qanday? qachon? necha? nima uchun? qayerda? qayerdan? qayerga? qancha? Kabi so'roqlarning biriga javob bo'lib keladi.

Hol quyidagi so'z turkumlari bilan ifodalanadi:

1. Hol ravish bilan ifodalanadi. Poyezd raz'yezddan asta-sekin qimirlay boshladi.

2. Ravishdosh bilan: Xona eshigi g'iyq etib ochilib, Yaxshibek Toyloqov keldi.

3. Ot jo'nalish, chiqish, o'rin-payt kelishigida kelib yoki ko'makchi bilan kelib, gapda hol vazifasida keladi:

Masalan: Seni ko'rsa yo'qolur orom

Tabiatda etilgan malak.

Bir iltimos dilda, dilorom,

Sochlaringni etma chambarak.

4. Hol harakat nomi bilan ifodalanadi: U bir yirtqich hayvon, bir past bosqinchi shaxs turganini ko'rib, undan tezroq uzoqlashishga intilardi. (82-bet Mirmuhsin)

5. Hol taqlid so'z bilan ham ifodalanadi: Turg'unoy... Mastonning yelkasiga boshini qo'ydi va piq-piq yig'ladi. (A.Q)

6. Son bilan ifodalanadi: Bunda son marta, karra so'zlarini olib keladi: Jamila Mopassanni o'n marta o'qib chiqdi. Machitning qator uch hujrasidan biri maktab, ikkinchida domlamiz o'tirar edi, uchunichisiga aka-uka Qutbiddin va Husniddinlar ko'chib kelishdi (A.Q)

Hollar ma'no jihatidan bir necha turli bo'ladi ravish holi, o'rin holi, payt holi, sabab holi, maqsad holi, miqdor-daraja holi, to'siqsizlik holi, shart holi.

Ravish holi ish-xarakterning qay tarzda bajarilishi yoki qanday bo'lishini anglatadi.

Ravish holi qanday? qanday qilib? qanday holda? degan so'roqlarning biriga javob bo'ladi:

Ravish holi quyidagi so'z turkumlari orqali ifodalanadi.

1. Holat ravishi bilan: Ular juda sekin yurishdi. (O)

2. Sifat bilan: U yashaydi besitam, beozor... (H.O.).

3. Ravishdosh bilan: Shu payt chorbog'dan echki etaklab Dildor kirib keldi. (S. Ahmad)

4. Sochiga bitta -ikkita oq oralagan xotin chiqib eshikni ochdi. (A.Q.)

5. Taqlid so'z bilan: Gulorning yuragi zir titardi.

O'rin holi ish-harakatning bo'lish, yo'nalish, boshlanish o'rnini bildirib, qayerda? qayerdan? qayerga? qayergacha? kabi so'roqlarga javob bo'ladi.

Anglatgan ma'nosiga ko'ra o'rin holi uch xil:

1. Ish-harakatning bo'lish o'rnini bildirib, qayerda? degan so'roqqa javob bo'ladi va o'rin kelishigida keladi. Masalan: Bir o'lkaki, tuprog'ida oltin gullaydi, Bir o'lkaki, qishlarida shivillar bahor.

2. Ish-harakatning yo'nalish o'rnini bildirib, qayerga? degan so'roqqa javob bo'ladi. Bunda o'rin holi jo'nalish kelishigidagi so'z bilan ba'zan esa ko'makchili so'z bilan (keladi) ifodalanadi:

Buyuk poytaxtga kirib boraman,

Uyg'oq ko'zlarimda erur sovuq tun.

Quyosh va yulduzdan yaralgan olam

Zehnim, hayolimni etmishdir maftun. (H.O)

O'rin holi harakatning bo'lishidagi eng so'nggi chegarani ifoda qilib, -gacha, -ga qadar, -ga dovur kabi formada kelishi mumkin. U Jamilani vokzalgacha kuzatib qo'ydi.

3. Harakatning bog'lanish o'rnini ifoda qilib, qayerdan? degan so'roqqa javob bo'ladi. O'rin holining bu turi chiqish kelishigidagi so'z bilan ifodalanadi. Guljahon aya tuynukdan ularga qo'li bilan imo qilib turdi.

Payt holi ish harakatning bajarilish paytini, uning chegarasini bildirib, qachon? qachongacha? qachondan beri kabi so'roqlarga javob bo'lib keladi.

Payt holi asosan payt ravishi, o'rin, chiqish, jo'nalish kelishigidagi so'zlar bilan hamda ko'makchili so'zlar orqali ifodalanadi: Erta-indin bu yerlar ham chamandek yashnaydi. (Sh.R.) Taqsir, oyda-yilda bir keladigan ro'zani nima qilamiz tutib, qo'ying, o'ynasin! ("Afandi latifalari")

Payt holi:

1. Harakatning bajarilishidagi paytni bildiradi. Masalan: Kechqurun qo'mita a'zolari do'stlik klubiga yig'ilishga keldilar.

2. Harakatning bajarilishidagi chegarani bildiradi. Bunda payt, bildiruvchi so'zga -gacha, -ga dovur, -ga qadar, -dan beri, -dan buyon formalari qo'shilib keladi. Masalan: Meni ertalabdan beri kutayotgan edi.

Sabab holi ish harakatning bajarilish sababini anglatib nimaga? Nima uchun? Nima sababdan degan so'roqlarning biriga javob bo'ladi.

Sabab holi vazifasidagi so'z ko'pincha uchun, sababli, tufayli kabi ko'makchilar bilan keladi. Masalan: Kichik ariqqa hali suv kelmagani uchun Gulnor chelak ko'tarib, katta ariqqa jo'nadi. (O)

Sabab holi chiqish kelishigidagi so'z bilan ham ifodalanadi: Joni halqumiga kelgan Sattor alamidan baqirib yig'lab yubordi. (A.M.)

Maqsad holi ish-harakatning bajarilishidagi maqsadni anglatib, nima uchun? Nimaga? Nima maqsadda? kabi so'roqlarning biriga javob bo'ladi.

Maqsad holi ko'pincha uchun, maqsadida kabi ko'makchi so'z yordamida ifodalanadi. Masalan: Buyuk kishilar doim insoniyat uchun qayg'uradi (Sh.) U Dulso'zni ko'rish maqsadida Samarqandga tez-tez kelib turardi.

Maqsad holi jo'nalish kelishigidagi so'z bilan ham ifodalanadi: Biz kecha toqqa lola sayliga bordik.

Miqdor (daraja) holi ish-harakatning bajarilishini miqdor va daraja jihatdan aniqlab, qancha? necha marta? qanchalik? qanchalab? kabi so'roqlarning biriga javob bo'ladi.

1. Miqdor (daraja) holi ko'pincha miqdor-daraja ravishlari bilan ifodalanadi. Ko'p o'yla, oz so'zla (maqol)

2. Sonlar ham hol vazifasida keladi: Bolalarning har bittasi o'n martadan "dadam qayda?" deb so'rasa, har kuni qirq marta shu savolni eshitadi (S.Zunnunova).

3. Ot bilan ifodalanadi: Olma-anorni yashik-yashik olib kelishadi.

4. Olmosh bilan ifodalandi: Bu voqeaga qancha bo'ldi?

To'siqsiz holi ma'lum bir harakatning bajarilishida to'siq, ziddik bo'lishga qaramay, shu harakatning bajarilishini anglatadigan bo'lak o'siqsiz holi deyiladi. To'siqsizlik hollari nimaga qaramasdan? nimaga qaramay? nima demay? so'roqlariga javob beradi va ular ikki il ko'rinishga ega:

1. Ichki to'siqsizlikni ko'rsatadi, bunda kesimdan anglashilgan harakat bir shaxs, predmetga tegishli bo'ladi. Men hohlasam-hohlamasam, olti oyiga qatnashim shart (S.Ayniy).

2. Tashqi to'siqsizlikni ko'rsatuvchi biror shaxs biror predmet xususiyatining bajarilishiga to'siq bo'la olmasligini ko'rsatadi: Oysulton juda charchadi, shunga qaramay, yana shuncha yurgisi kela berdi (B.Kerbobojev)

Shart holi harakat ifodalaydigan bo'lakka bog'lanib shu bo'lak orqali anglashilgan harakatning sodir bo'lishidagi sharoitini ko'rsatadi va hokim bo'lakka -sa affiksi orqali bog'lanadi: Borsam, injenerni boshlab kelaman (Oybek)

Shart holi gaplarda sub'yektning bajarilishi mo'ljallangan, biroq hali yuzaga kelmagan ikki xil harakat ideyasi bo'ladi. Bulardan biri hol-yordamchi harakat, ikkinchisi hol bog'langan so'z-asosiy harakat orqali anglashiladi. Asosiy harakatning vujudga kelish-kelmasligi, harakatning bajarilishi-bajarilmasligiga bog'liq: Sini sizga aytganimni bilib qolishsa o'ldirishadi (G.G'ulom). Meni ko'rsa tag'inam hursand bo'lib ketishadi (Z.Diyor)

Gapda so'zlar tartibi

(Gap bo'laklarining tartibi)

Gapda so'zlar tartibi gap bo'laklarining nutqda o'rinishini bildiradigan sintaktik hodisadir. O'zbek tilida so'zlar tartibi, asosan, erkin, lekin unda so'zlarning bog'liq tartibi ham uchraydi. O'zbek tilida ko'pincha gap tarkibidagi bo'laklar o'rni o'zgartirilganda ham mazmun va grammatik holat keskin o'zgarmaydi. Faqat gapdan kelib chiqadigan stilistik maqsad o'zgarishi mumkin: Masalan: Bolalar chaqqon yugirishdi (chaqqon), chaqqon bolalar yugirishdi. (bolalar).

1. Kecha akam samalyotda Moskvadan Rigaga ketdi.

(Boshqa yerga emas, Rigaga)

2. Kecha akam samalyotda Rigaga Moskvadan ketdi.

(Boshqa yerdan emas, Moskvadan)

3. Kecha akam Moskvadan Rigaga samalyotda ketdi.

(Boshqa narsada emas, samalyotda)

4. Kecha samalyotda Moskvadan Rigaga akam ketdi.

(Boshqa kishi emas, akam)

5. Akam samalyotda Moskvadan Rigaga kecha ketdi.

(Boshqa kuni emas, kecha)

Yuqoridan ham ko'rinib turibdiki, gap bo'laklari maxsus grammatik vositalar-morfologik ko'rsatgichlar bilan shakllanganda, ularning o'rnini almashtirilsa ham, gapda fikriy holat o'zgar olmaydi. Tartib o'zgarishi stilistik rol o'ynaydi. Lekin gap bo'laklari morfologik ko'rsatgichsiz (egallik, kelishik, kesimlik, ko'makchi kabilarisiz) shakllanganda, bo'laklar o'rnini o'zgartirish, fikriy o'zgarishga, yangi konstruksiyaning tug'ilishiga sabab bo'ladi. Bunda intonatsiyaning ham roli mavjud. Quyidagi holatlarda tartib o'zgarishi fikr o'zgarishiga va yangi konstruksiya paydo bo'lishiga olib keladi.

1. Kesim kesimlik affiksiz shakllansa: a) Yetti kun-bir hafta, yoki Bir hafta-yetti kun. b) O'zbekistonning poytaxti-Toshkent, yoki Toshkent - O'zbekistonning poytaxti.

2. Aniqlovchi va aniqlanmish tartibi o'zgartirilsa, yangi konstruksiya (gap) hosil bo'ladi: a) yaxshi bola-Bola-yaxshi. b) Tog' etagi-etagi-tog'. v) Mehribon ona-ona mehribon. g) Aktiv student-Student-aktiv.

O'zbek tilida so'zlar tartibi asosan erkin bo'lsa ham, sodda gapning har bir bo'lagining o'z qo'llanadigan o'rnini bor. Bu gapning strukturasi, gap bo'lagining sintaktik ifodalaniş usuli, u bilan bog'liq bo'lgan boshqa so'zlarning o'rnini kabi hodisalar bilan belgilanadi. Shunga ko'ra so'zlarning to'g'ri (odatdagi) tartibi va teskari tartibi (inversiya hodisasi) farq qilinadi.

To'g'ri tartibni normal hol, teskari tartib (inversiyani)ni normal hol deb tushinish to'g'ri emas, ularning o'z qo'llanish o'rnini bor. To'g'ri tartib ilmiy asarlarda keng qo'llanilsa, inversiya badiiy asarlar uchun xarakterlidir.

To'g'ri tartibda bo'laklarning joylashishi quyidagicha:

1. Ega va kesim tartibida ega birinchi, kesim ikkinchi.
2. Qaratqichli birikmada qaratqich birinchi, qaralmish ikkinchi.
3. Sifatlovchi birikmada sifatlovchi birinchi, sifatlanmish ikkinchi.

4. Izoxlovchili birikmada: mustaqil izoxlovchi izoxlanmishdan keyin: Biz tinchlik uchun kurashamiz. Mustaqil bo'lmagan izoxlovchilar izoxlanmishdan oldin ham, keyin ham kelaveradi: a) temirchi Jo'ra, General Raximov, Juman pismi, Jo'ra kofir.

5. To'ldiruvchi birikmada. To'ldiruvchi birinchi u bog'langan so'z keyinda keladi. Kolxozchilar plani bajardilar.

6. Holli birikmada hol oldin u bog'langan so'z keyin keladi: Jo'jani kuzda sanaydilar.

Bo'laklarning teskari tartibida, ya'ni inversiya holatida eganing kesimdan keyin kelishi kuzatiladi va shu inversiya asos bo'ladi.

Inversiya quyidagi hollarda sodir bo'ladi:

1. Shior tipidagi undov va buyruq gaplarda: Yashasin bizning mash'allarimiz ("Xalq so'zi")

2. So'zlashuv nutqida kesimga ko'proq e'tibor qaratilganda kesim egadan oldin keladi: Hammani ovvora qildi bu shumtakalar ("Mushtum")

3. Ko'chirma gapdan so'ng qo'llanilgan muallif gapida kesim egadan oldin keladi: -Bu qog'ozlar taxminlarga asoslangani uchun hujjat bo'lolmaydi, -dedi Yagona (I.Raxim)

4. She'riyatda vazn, qofiya va turoq kabi talablar natijasida ega va kesim inversiyaga uchraydi:

Jahon bo'ylab uchib yurar

Oq kabutar-kumush qush,

Tinchlik qushi, hayot qushi,

Najot qushi, erk qushi (Uyg'un).

5. To'ldiruvchi va to'ldirilmish inversiyaga uchrashi mumkin: 1) Ket, ko'rinma ko'zimga. 2) Ularning aybi yo'q dedim-ku... Yana nima kerak sizga? (I.Raxim)

6. Hol kesimdan oldin keladi: Suvni tekis ichadigan yo'sinda jo'yak oldirasani keyin. Kino boshlandi kech soat sakkizda.

7. Sifatlovchi sifatlanmishdan, qaratuvchi qaralmishdan oldin keladi: Ona sevmas, farzand topilmas, farzand yo'qdir onani sevmas (H.Olimjon) Beti qursin o'shaning ("Sharq yulduzi")

O'zbek tilida bir sostavli gaplar quyidagi turlarga bo'linadi: shaxsi aniq gaplar, shaxsi noma'lum gaplar, shaxsi umumlashgan gaplar, shaxssiz gaplar, nominativ (atov) gaplar, vokativ gaplar, infinitiv, bo'laklarga ajralmaydigan (so'z gaplar) gaplar.

SHAXSI ANIQ GAPLAR

Bu turdagi bir sostavli gaplarning egasi bo'lmaydi. Gapning struktura asosida bosh bo'lagi kesimdan iborat bo'ladi. Kesim esa fe'ning uchala shaxs shakli bilan ifodalanadi. Shuning uchun ham kesimga qarab, harakat qaysi shaxs (men-biz, sen-siz, u-ular) tomonidan bajarilayotganini aniqlash mumkin. Demak, bunday gaplarda harakatning bajaruvchisi aniq ham bo'lmaydi. Harakatni bajaruvchi shaxs fe'ning shaxs shakllari bilan ifodalanadi. Bunday qurilmalarga kishilik olmoshlarini kiritish gap mazmunini ham, strukturasini ham, tabiatini ham o'zgartirib yuboradi: Mirqosim La'lining tepasiga bordi: Ketdik (H.G'ulom). Bunda biz olmoshini kiritish gap mazmunini qiyoslash-zidlash (Biz ketdik, siz qolasiz) ma'nosini anglatib, ikki sostavli gapga aylanadi.

Shaxsi aniq gaplarning bosh bo'lagi-kesimi quyidagicha ifodalanadi:

1. O'tgan zamon shakli bilan: -Keldingmi, qizim? (A.Q.). - O'shga-sayohat qildilarmi, mulla aka? (A.S.). -Xush ko'rdik, Oyxon.

2. Hozirgi zamon shakli bilan: Ishlaringiz qalay, -so'radi Toshpo'lat aka ko'rishar ekan.

-Yomon emas.

-Ko'rayapman, yomon emas ("O'zbekiston ovozi")

3. Hozirgi-kelasi zamon shakllari bilan: -Bajaraman, o'rtoq general (Yashin)

4. Kelasi zamon shakllari: Rahimov. Hali bu oyoq bilan Visla, Oderdan o'tib, Berlinga kirib bormoqchi edik-ku! (Yashin).

5. Buyruq-istak mayli shakllari bilan: Yo'qol, ko'zimga ko'rinma (I.Rahim). Aylanay, qizim, shirin qizim, yig'lama! (Yashin). Guvoh bo'ling, do'stlar, shu mening o'g'lim bo'ladi (G'.G'ulom)

6. Shart-istak mayli shakli bilan: Kirsak maylimi? (S.Zunnunova). -Hoy bolam, namuncha qovog'ingdan qor yog'ilib turibdi, ayta qolsangchi, kim kelyapti (G'.G'ulom).

SHAXSI NOMA'LUM GAPLAR

Shaxsi noma'lum gaplarda ish-harakatni bajaruvchi shaxsni aniqlab bo'lmaydi va u noaniq bo'ladi, ya'ni bajaruvchi shaxs grammatik jihatdan shakllanmaydi. Demak, bunday gaplarda ega noma'lum bo'lib, gapning bosh bo'lagi kesimdan iborat bo'ladi. Kesim ko'pincha fe'ning III shaxs shakllari bilan ifodalanadi. Masalan: Bitiruvchi kurs uchun davlat attestatsiyasi savollarini vazirlikdan yubordilar. Bilib qo'ying, adabingizni berib qo'yadilar. Yana hujum boshladilar.

Shaxsi noma'lum gaplarning bosh bo'lagi-kesimi quyidagi shakllar orqali ifodalanadi:

1. O'tgan zamon shakli bilan: Qush edim qanotimni qayirdilar, gul edim bulbulimdan ayirdilar (H.H.Niyoziy).

2. Hozirgi zamon shakllari bilan: Balki hozir Dildorni osayotgandirlar, yo bo'lmasa uni qiynamoqdalar.

3. Hozirgi -kelasi zamon shakllari bilan: -Odamlarga nima yaxshilik qilding, -deb so'raydilar.

4. Kelasi zamon shakllari bilan: Haq so'zimiz uchun qasos olmoqchilar!

5. Buyruq-istak mayli shakli bilan: Yunusobod degan joydan kelayapman, nega qaytaman? Zulmdan to'ydim, zambarakka solib otib yuborsinlar (Oybek).

Shaxsi noma'lum gaplarda ish-harakatning bajaruvchisi ifodalanmay qolishi quyidagi sabablar bilan bog'liqdir:

a) bajaruvchi tinglovchiga ham, so'zlovchiga ham noma'lum bo'ladi: Pulini o'g'irlab qo'yishdi.

b) bajaruvchi so'zlovchiga ham tinglovchiga ham ma'lum bo'ladi: Kelishayotir, olib kelishayotir!-degan tovushlar eshitildi.

v) bajaruvchi umumiy sharoitdan mazmundan aniq bo'ladi; odatdagi umumiy harakat yoki holat ifodalanadi: Ertalab turadilar,

Majhul nisbat shaklida bo'lgan bunday o'timli fe'lli qurilmalar tarkibida kelgan tushum kelishigidagi otlarni ega hisoblash to'g'ri bo'lmaydi. Chunki:

a) bunday otlar kesimdan anglashilgan harakat yoki holatning bajaruvchisi emas. Masalan: Ahmadjon tomonidan qaror yozildi jumlasida ish-harakatni bajaruvchi sub'ekt-harakatning bajaruvchisi Ahmadjondir. Bunday qurilmalar tarkibidagi belgisiz kelishik shaklidagi ot (qaror so'zi) bosh kelishikda emas, balki tushum kelishigidagi kitobni o'qidi tipidagi gap tarkibidagi kitob so'ziga o'xshaydi. Demak, majhul nisbat shaklidagi o'timli fe'llarning tarkibida ega mantiq jihatdan mavjud bo'lsa-da grammatik jihatdan ifodalanmaydi. Shunday ekan, bunday qurilmalarni ham shaxssiz gap deb hisoblash lozim.

2. Majhul nisbat shaklidagi sifatdoshning egalik qo'shimchasini olishi va "yo'q" so'zi bilan birikuvchi bilan: Kadrlarni tanlash va ularni joy-joyiga qo'yish ishiga haligacha kirishilgani yo'q.

3. Ayrim fe'llar aniqlik fe'li shaklida kelib, o'zining grammatik egasi bilan mazmunan birikib ketgan bo'ladi va ular birgalikda umumiy bir tushunchani ifodalaydi. Bu turdagi gaplarni ham bir sostavli shaxssiz gaplar deb hisoblash to'g'ri bo'ladi. Bunday gaplar quyidagi ma'nolarni ifodalaydi:

a) tabiat hodisalari: Tong otdi. Yorug' tushdi. Qorong'u tushdi. Kech kirdi. Sovuq tushdi. Qorong'u tushib qoldi. Kech bo'lib qoldi.

Bu xil kesimlar tarkibidagi fe'llar frazeologik bir butunlikni tashkil etadi.

b) insonning, umumiy jonli predmetning jismoniy va ruhiy holati: Joni chiqdi. Achchig'i keldi. Uyqusi qochdi. Borgisi keldi. Yegisi keldi. Ko'ngli ko'tarildi. Ko'ngli yo'q. Ko'z oldi qorong'ilashdi. Yuragi orqasiga urib ketdi kabi.

Bu turdagi gaplar har uchala zamonga oid bo'lishi mumkin: Uning juda chekkisi keldi. Qo'shoqning joni chiqib ketdi. Jangchilarga jon kirdi.

Bu xil shaxssiz gaplarda fe'l bilan birikuvchi so'z bosh kelishikda bo'lib, ko'pincha egalik qo'shimchasini oladi. Bunday qaralmishning qaratqichi ifodalanishi ham mumkin: Uning joni chiqdi.

Ba'zan esa fe'l bilan birikkan bosh kelishikdagi so'z egalik qo'shimchasini olmaydi. Bunda harakat tushum kelishigidagi ot yoki olmoshga qaratiladi: Uni sovuq urdi. Uni xudo urdi. Ahmadga bir balo bo'ldi.

His-hayojonni ifodalovchi quyidagi gaplar ham mazmunan shaxssiz gaplar sanaladi: Xudo ko'rsatmasin! Xudo saqlasin!

4. Kerak, lozim, darkor, zarur, mumkin so'zlarining harakat nomlariga qo'shilishi yordamida: Do'stning aybini yuziga aytish kerak. Soat to'qqizga butun a'zolari yig'ish kerak. Har qanday gapni o'ylab gapirish lozim. Qulay fursat keldi, qat'iy bir harakat bilan bu falokatlarni daf etish mumkin. Dissertatsiya bilan institut kutubxonasida tanishish mumkin. Ularni otish mumkin emas.

5. Kesim "to'g'ri kelmoq" fe'lining tuslangan shakli bilan ifodalanadi: Bir kilometrda piyoda yurishga to'g'ri keldi. Baribir borishga to'g'ri keldi. Hozircha yotoqxonada turishiga to'g'ri keladi.

6. Ba'zan ravishdoshning bo'lmoq bog'lamasi bilan birikishidan ham shaxssiz gaplar hosil bo'ladi. Bunda bo'lmoq fe'li uchunchi shaxs shaklida kelib, uchala zamon shaklida bo'lishi mumkin. Masalan: Bilimsiz saodatga erishib bo'lmaydi. Ilmni mehnatsiz egallab bo'lmaydi. Oyni etak bilan yopib bo'lmas. Kimdan bilsa bo'larkan? Ayrim o'rinlarda bo'lmoq fe'li shart fe'li bilan bog'lanadi: Ishlasa bo'ladi! O'qisa bo'ladi! Buni uddalasa bo'ladi!

7. Shaxssiz gapning kesimlari fe'l bilan emas, ravish yoki otlar, hatto undov so'zlar orqali ifodalanadi: Senga yaxshi-ya! Aytishga oson! Aytishga uyat!

NOMINATIV (ATOV) GAPLAR.

Ma'lum bir predmet yoki voqea-hodisaning nomini atab, uning mavjudligini tasdiqlash yo'li bilan ifoda qilgan gaplar nominativ gaplar deyiladi. Nominativ gaplarning bosh bo'lagi bosh kelishikdagi ot yoki otlashgan so'zlar, miqdor ma'nosidagi so'zlar, ba'zan esa son yoki olmoshlarning ot bilan birikuvidan, ba'zan olmoshlardan tashkil topadi. Nominativ gaplar shaklan oddiy so'z va so'z birikmalariga o'xshasa-da, ammo maxsus gap ohangining bo'lishi bilan, ma'lum bir fikrning ifodalanishi bilan ulardan farqlanadi. Masalan: Ko'm-ko'k

qilish, do'q, g'azab, shodlik, ajablanish mazmunlarini ifodalovchi bir sostavli gaplardir. Bunday gaplarda bosh va asosiy bo'lak nutq qaratilgan shaxs nomidan iboratdir. Agar bu nom alohida intonatsiya bilan talaffuz etilsa, uning markazida turgan shaxs haqida murakkab tasavvur tug'diradi:

-Vasila!

-Siroj aka!-Vasila unga bir intilib to'xtadi.(S.Zunnunova)

-Yormat aka!-Gulorning yuragi to'liqlashib ketdi.(Oybek)

-Rustam. Oyi! Hoy, oyi!(H.G'ulom)

Vokativ gaplarning shakllanishida kontekst va sharoit muhim rol o'ynaydi. Chunki so'zlovchining shu kontekst va sharoitda tinglovchiga murojaati, xitobi, istagi, quvonchi, zavqi, jahli, g'azabi, iltimosi, yolvorishi, ginasi, shodligi va boshqa shu kabi ichki kechinmalari o'z ifodasini topadi: Kamol ! (g'azabli) Haydar!... (Uyg'un)

Oqila yalinish -yolvorishga tushdi:

-Oyijon,oyijon! (Yu. Shomansur)

-Oyi-i-i!-deb qichqirib yubordi.

INFINITIV GAPLAR

Hokim komponenti,ya'ni kesimi infinitiv bilan ifodalangan gaplar infinitiv gaplar deb ataladi. Bu xil infinitivlar boshqa so'zlarga tobe bo'lmaydi. Infinitiv gaplarda asosiy fikr ma'lum bir ish-harakat ustida bo'ladi: Ajab! O'z uyini talab ketish! Bu aqlsizlik! Mardikor olish!(Oybek)

Infinitiv gaplarning boshqaruvchi bo'lagi harakat nomi (infinitivning) shakli-(i)sh, ayrim hollarda-uv, -moq orqali ifodaliniib, bu harakat nomiga turli so'z turkumlari -ravishdosh, ravish, vositali va to'g'ri kelishdagi yoki ko'makchili ot ma'nosidagi so'zlar -demak, hokim so'z hol, to'ldiruvchilar bilan kengayib, ularni boshqarib keladi: Sevganingdan ajralish! Eh biz sho'rliklar! (H.H.Niyoziy) Ketish bo'lsa, ketishda! Qanday mudhish! Salom, Qanday uchrashuv! Infinitiv gaplar quyidagi ma'nolarni ifodalaydi:

1. Hayratlanish:Ajab,o'z uyini tashlab ketish.

2. Norozilik,g'azablanish:Voyaga yetmagan qizni erga berish!
Qanday vahshiylik!

3. Xabar: Tunlari mijja qoqmay, muttasil kitob ko'rish... kitoblar orqali asrlar bilan, ming yillar bilan, qadimning faylasuflari, olimlari bilan suhbatlashish. (Oybek).

4. Shart: Kim oldin uyga yetib borish! Ushlab olish! Ushlab olish! (Bolalar o'yini) Infinitiv gaplarning bir guruhini rasmiy tilga mansub qurilmalar tashkil etadi. Masalan: Majlis masalani muhokama etib quyidagi tadbir choralarni amalga oshirishni lozim topadi:

1. To'garak ishlarini jonlantirib yuborish.
2. Ijtimoiy ishlarga ko'proq kishilarni jalb qilish.
3. Bajarilgan ishlar yuzasidan muntazam nazorat olib borish.

BO'LAKLARGA AJRALMAYDIGAN (SO'Z-GAP) GAPLAR

Maxsus ohang bilan talaffuz qilinadigan, ammo biror hukm yoki mavjudlik ifodalangan so'z va so'z birikmalari bo'laklarga ajralmaydigan gaplar deyiladi. Ular bir yoki bir turdagi so'zdan iborat bo'lib, turli his-tuyg'ular ifodalanayotgan fikrga turli munosabatlarni bildiradi. Masalan:

-Reja bajarildimi? -Ha

-Darsdan kech qolganlar bormi? -Yo'q.

Bo'laklarga ajralmaydigan gaplar tobe yoki hokim bo'laklarni talab etmaydi, ularda biror bo'lakning yashiringani ham sezilmaydi. Chunki ular oldin bildirilgan fikrga modal munosabatlarni ifodalaydi. Bu turdagi gaplar ko'proq dialog tipidagi gaplarda ishlatiladi. Shu xususiyatlariga ko'ra ular to'liqsiz gaplardan ham, bir sostavli gaplardan ham farq qiladi. Chunki bu xil gaplarda, bir sostavli gaplardan farqli o'laroq grammatik jihatdan ham, logik jihatdan ham ega yoki kesim bo'lmaydi. Har ikki bo'lak bir so'zda mujassamlashadi. Shuningdek, so'z-gaplarning asosiy xususiyatlaridan biri ularning maxsus ohangga ega bo'lishi va ma'lum vaziyatni, kontekstni talab etishidir. Agar ushbu shartlar bo'lmasa, so'z-gaplar o'z vazifasini bajara olmaydi.

Bo'laklarga ajralmaydigan gaplar turli ko'rinishlarga ega bo'lib, ular quyidagicha:

1. Tasdiq bildiruvchi so'z-gaplar. Bunday gaplar so'zlovchining aytilayotgan fikrini tasdiqlashi yoki biror fikrga qo'shilishini ko'rsatadi. Tasdiq so'z-gaplar vazifasida: ha, shunday, to'g'ri, yaxshi, albatta, xo'p bo'ladi, xo'p, bo'lmasa-chi kabi so'zlar ishlatiladi. Bu turdagi gaplar berilgan savolga javob bo'ladi. (-fikrimni tushindingizmi? -Ha) yoki ifodalanayotgan fikrni tasdiqlaydi (-Men sizni juda yaxshi bilaman? -Ha)

2. Inkor so'z-gaplar. Bu turdagi gaplar so'zlovchining berilgan savolga rad javobini yoki ma'lum bir fikrga qo'shilmasligini ifodalaydi. Inkor so'z-gaplar vazifasida: yo'q, hech, aksincha kabi so'zlari ishlatiladi: -Siz ham shunday deb o'ylaysizmi? -Aksincha! (yoki yo'q).

3. So'roq so'z-gaplar. Bunday gaplar so'zlovchining savoli, taajjubini anglatadi yoki tinglovchini javob berishga, biror ish-harakatga undaydi. So'roq so'z-gaplar vazifasida: shundaymi, yo'qmi, nahot, rosti bilan-a, bo'ptimi, yaxshimi kabi so'zlar va bu turdagi so'zlarning yuklama yoki ko'makchilar bilan birikuvi orqali ifodalanadi: -Jahongir bugun darsga kelmayapti? -Nahot(-ki)?!

4. His-tuyg'u so'z-gaplar. Ayrim bo'laklarga ajratilmaydigan gaplar ma'lum bir xabar, voqea-hodisa, shaxsga nisbatan bo'lgan his-tuyg'uni bildiradi. Ushbu turdagi gaplar asosan undov so'zlar orqali ifodalanadi:

-Uh, bay-bay, o'zing bilasan bolam!

-Ha, ha! -dedi Risolat buvi cho'zib. -shunaqami hali.

-Dod! -La'li birdan baqirib yubordi.

5. Modal gaplar. His-tuyg'u gaplari ayrim so'z bo'lib qolmay, birikma holda bir necha so'z bilan ham bayon etiladi. Bu xildagi gaplarda biror voqea-hodisa va narsaga bo'lgan shaxsiy modal munosabatlar anglashiladi.

Modal ma'no ifodalovchi bo'laklarga ajralmaydigan gaplar salomlashish, xayrlashish, tashakkur, kechirim, rag'batlantirish, mamnunlik kabi mazmunlarni ifodalaydi.

a) -Salom, hurmatli mehmonlar! Xush kelibsiz!

b) Mehmonlar-Qulluq! -degan holda tartib bilan gulzor tevaragiga o'tirdilar. Tashakkur. Bu nurdan bo'ldik bahramand. G'ayratingiz uchun ofarin. -Ha, barakalla! Muborak bo'lsin? O balli, balli! -dedi Abdurasul bosh irg'itib. Rahmat! Samimiy yordamingiz uchun rahmat! Balli, barakalla, yasha azamat! Rahmat, do'stlarim, rahmat!

v) Xayr, o'g'lim, xayr, ko'zim qorasi. Xayr sevgilim, xayr qimmatligim.

g) Ninni ukam, allayo. -Marhamat qilinglar.

NAZORAT SAVOLLARI:

1. Bir sostavli gaplar yuzasidan ma'lumot bering.
2. Shaxsi aniq gaplarni izohlang.
3. Shaxsi noma'lum gaplar yuzasidan ma'lumot bering.
4. Qanday gaplar shaxsi umumlashgan gaplar deyiladi?
5. Shaxssiz gaplarni izohlab bering.
6. Nominativ gaplar yuzasidan ma'lumot bering.
7. Qanday gaplar vokativ gap hisoblanadi?
8. Infinitiv gaplar qanday ifodalanadi?
9. Bo'laklarga ajralmaydigan gaplar yuzasidan ma'lumot bering va ularni so'zlardan farqini tushuntiring.
10. Quyidagi gapni sintaktik tahlil qiling: Yomon bilan yo'ldosh bo'lma, nodon bilan sirdosh bo'lma.

TAYANCH TUSHUNCHALAR

1. Bir sostavli gaplar-struktura asosi bir sostavdan tashkil topgan gap turlari.
2. Shaxsi aniq gaplar-bosh bo'lagi kesimdan iborat bo'lgan gap.
3. Shaxsi noma'lum gaplar-ish-harakatni bajaruvchi shaxsi noma'lum bo'lgan gaplar.
4. Shaxssiz gaplar- ega grammatik jihatdan ifodalanmaydigan gaplar
5. Shaxsi umumlashgan gaplar-mazmuni umumga qaratilgan gap turi.
6. Nominativ gaplar-predmet yoki voqea-hodisaning nomini atab, uning mavjudligini tasdiqlash yo'li bilan ifoda qiladigan gap turi.

7. Vokativ gap-undosh xarakteriga ega bo'lib, o'zida turli ma'no nozikliklarini (chaqirish, diqqatni jalb qilish, do'g', g'azab, shodlik, ajablanish) tashuvchi gap turi.

8. Infinitiv gap-kesimi infinitiv bilan ifodalangan gap turi.

9. Bo'laklarga ajralmaydigan gaplar-so'z yoki so'z birikmalari orqali tuzilib, biror hukm yoki mavjudlikni ifodalovchi gap turi.

UYUSHIQ BO'LAKLI GAPLAR.

REJA

1. Uyushgan bo'laklar yuzasidan tushuncha.
2. Uyushiq bo'laklarni o'zaro bog'lanishi va ularda bog'lovchi vositalar.
3. Uyushgan bo'lakli gaplarda umumlashtiruvchi so'zlar.
4. Uyushiq bo'lakli gaplarda tinish belgilarining qo'llanilishi.

Adabiyotlar: I:145-154, III:163-177

MATN

Gapning uyushgan (uyushiq) bo'laklari

Gap tarkibida bir turdagi bo'laklar birdan ortiq holda qator kelishi mumkin: Abdulla Qahhorning ijodi xalq hayoti bilan birga ko'tarildi, birga ulg'aydi. Bunday birdan ortiq holda qator kelgan bir turdagi bo'laklar gapning uyushiq bo'laklarini tashkil qiladi. Demak, gapning biror bo'lagiga nisbatan ayni bir xil sintaktik munosabatda bo'ladigan birdan ortiq bo'laklar uyushiq bo'laklar deyiladi.

Uyushiq bo'laklar gap tarkibida ayni bir xil vazifani bajaradi va ular bir xil so'roqlarga javob bo'ladi. Uyushiq bo'laklar o'zaro teng bog'lovchilar va intonatsiya (sanash, chog'ishtirish, birlashtiruvchi, ayiruvchi) orqali bog'lanadi.

Uyushiq bo'laklar jins tushunchasiga nisbatan tur tushunchasini ajratib ko'rsatadi: "Bog'da o'rik, olma, shaftoli gulladi" gapida bog'da gullashi mumkin bo'lgan umuman mevalarning turlari, qismlari sanalgan. Yoki, Qizning qoshi, ko'zi, og'zi, yuzi kelishgan edi. Yoki,

Biz fan va texnika, ekonimika va madaniyat barq urib rivojlanayotgan bir davrda yashamoqdamiz.

Turli tushunchalarni anglatuvchi so'zlar bilan ifodalangan bo'laklar bir xil vazifani bajarib, bir xil so'roqqa javob bo'lsa-da uyushiq bo'lak sanalmaydi: Katta qizil olmalar chiroyli tovlanib turibdi.

Bunda "katta" so'zi hajm tushunchasini "qizil" rang tushunchasini anglatmoqda.

Takrorlanib kelgan bo'laklar ham uyushiq bo'lak sanalmaydi: Do'stlik kuyin yangratamiz biz yoshlar, biz yoshlar.

Uyushiq bo'laklar yolg'iz (yig'iq) holda ham, birikmali (yoyiq) holda ham kelishi mumkin. Masalan: a) Kioskadan ham jurnal, (yig'iq) ham albom sotib oldim. Goh chapda (yig'iq) goh o'ngda quloqlarni teshuvchi chinqiriqlar eshitila boshladi. b) Ma'mura uning yuzidagi har bir chiziqni, har bir kichkina dog'ni, manglay tuzilishini, qayrilgan kipriklarini, ko'zidagi quvonch nurini, qush qanotiday qoshlarini, orqaga taralgan sochlarini jur'atli va quvnoq yuzini-hammasini yoddan biladi.

Uyushiq bo'laklarni shakllantiruvchi grammatik vositalar (morfologik formatlar) ba'zan har bir komponentga alohida-alohida qo'shiladi, ba'zan eng oxirgi komponentga qo'shilib, oldingilari uchun ham taalluqli bo'ladi.

Masalan: a) Har kim sukut ichida front yo'llaridan, vayron bo'lgan qishloqlardan, olingan shaharlardan o'z bolasini, akasini, ukasini qidirar edi.

b) Odamlar g'o'za chekankasi, qishloq xo'jalik mashinalari, kolxoz hammomi, kanopning yangi nav urug'i (va hokazolar) to'g'risida so'zlashar edilar.

Morfologik ko'rsatgichlar yoki ko'makchilarning uyushiq bo'lakning har biriga yoki oxiriga qo'shilishining o'z shart-sharoitlari bor.

1. Uyushiq bo'laklar ifodalagan narsa, predmet va hodisalarga alohida diqqat qilinganda, har bir komponent grammatik formant oladi.: a) Sergey O'tapni, Qamchini, G'ani otani suhbatga olib qoldi.

xalqimizni oqartish uchun, xalqimizning baxt saodatini himoya qilish uchun o'qidik.

6. O'zbek tilida izohlovchilar ham uyushib kelishi mumkin. O'zbekiston Fanlar akademiyasining akademigi, falsafa fanlari doktori, professor I.M.Mo'minov doklad qildi.

Uyushiq bo'lakli gaplarda umumlashtiruvchi so'z va uning qo'llanilishi.

Gapda uyushiq bo'laklarni jamlab ko'rsatuvchi umumlashtiruvchi so'zlar ham ishlatiladi. Uyushiq bo'laklarda ifodalanuvchi tushunchalarni bir gurupppaga birlashtiruvchi, bir umum nom bilan atovchi bo'lak-umumlashtiruvchi so'z deb ataladi.

Umumlashtiruvchi birliklar yakka so'z holida ham, so'z birikmasi holida ham bo'lib, ular uyushiq bo'laklardan oldin ham, keyin ham kelishi mumkin.

Masalan: a) Yozuvchi, muharrir, rassom poligrafist, kutubxona xodimi, ishchi, olim, student, hamma bilim manbai bo'lgan kitobga murojaat qiladi. b) Qo'shinlar saf tortdilar. Turli millat jangchilari: ruslar va o'zbeklar, ukrainlar va gruzinlar, latishlar va tojiklar yonmayon turibdi.

Umumlashtiruvchi birliklar bilan uyushiq bo'laklar o'rtasida butun bilan qism (jins bilan tur) munosabati ifodalanadi: Tabiat hodisalari (Butun yoki jins) shamol, qor, yomg'ir, do'l, (qism) o'z-o'zidan paydo bo'lmaydi.

Umumlashtiruvchi so'zlar takror holda ham keladiki, bunday holatda ma'no kuchaytiriladi: Bunga kolxozchilar, ishchilar, olimlar, o'qituvchilar, hamma-hamma bosh qo'shdi.

Ayrim holatlarda bitta gap tarkibida ikkita umumlashtiruvchi so'z qo'llanilishi mumkin. Bunda umumlashtiruvchi so'zlardan biri uyushiq bo'laklardan oldin, ikkinchisi esa uyushiq bo'laklardan keyin keladi: Kolxozdagi bu yilgi ishlar (1) -g'o'za parvarishi, yangi uchastkani o'zlashtirib, paxta ekish, uy-joy binolar, gidrostansiya qurilishi (2) -bularning hammasi o'tgan yillardagi ishlarga qaraganda uch hissa ortiq mehnat talab qiladi.

Umumlashtiruvchi so'zlar ko'pincha hamma, hamma narsa, hech kim, hech nima, hamma vaqt, hech qachon, hamma joyda, hech qayerda kabi so'zlar va shuningdek, otlar bilan ifodalanadi:

a) Na muattar chamanzorlar, na muxtasham ko'shklar, na kumushlangan hovuzlar, na chiroyli qafasdagi qushlar-hech nima uni qiziqtirmasdi.

Ba'zi umumlashtiruvchi birliklardan oldin yakunlovchi so'zlar-xullas, xullas kalom, umuman, qisman kabi so'zlar qo'llanadi. Bu so'zlar ma'noni kuchaytirish uchun xizmat qiladi: a) Zavod va fabrikalarda, maktab va institutlarda, umuman, hamma joyda saylovga katta tayyorgarlik ko'rilmogda.

Umumlashtiruvchi so'z uyushiq bo'laklardan oldin kelsa, umumlashtiruvchi so'zdan so'ng ikki nuqta, agar umumlashtiruvchi so'z uyushiq bo'laklardan keyin kelsa, umumlashtiruvchi so'zdan oldin defis qo'yiladi.

NAZORAT SAVOLLARI:

1. Uyushiq bo'laklar deb nimaga aytiladi?
2. Gapdagi qanday bo'laklar uyushib kelishi mumkin?
3. Uyushiq bo'laklar o'zaro qanday yo'llar bilan bog'lanadi?
4. Uyushgan bo'lakli gaplarda umumlashtiruvchi so'zlarning vazifasi?
5. Uyushiq bo'lakli gaplarda tinish belgilarining qo'llanilishi?

TAYANCH TUSHUNCHALAR:

1. Uyushiq-bo'lak gap tarkibida bir turdagi bo'laklarning qator kelishi.
2. Uyushiq bo'lakli gap-tarkibida uyushgan bo'laklar mavjud bo'lgan gap turi.
3. Umumlashtiruvchi so'z-bir turdagi bo'laklarni bir umumiy guruhga birlashtiruvchi, bir umum nom bilan atovchi bo'lak.

Ajratilgan bo'lakli va undalmali gaplar.

REJA

1. Gapda ajratilgan bo'laklar va ularning grammatik xususiyatlari.
2. Ajratilgan bo'laklarning turlari.
3. Ajratilgan bosh bo'laklar: ajratilgan ega, ajratilgan kesim.
4. Ajratilgan ikkinchi darajali bo'laklar: ajratilgan aniqlovchilar, ajratilgan izohlovchilar, ajratilgan to'ldiruvchilar, ajratilgan hollar.
5. Ajratilgan bo'laklarda tinish belgilarining qo'llanilishi.
6. Gapda undalmalarning o'rni.
7. Undalmalarning leksik-semantik jihatdan ifodalanishi.
8. Undalma vazifasida qo'llanuvchi so'zlar.
9. Undalmalarning tuzilishiga ko'ra turlari.
10. Undalmalarda tinish belgilari.

Adabiyotlar:I:154-158,183-189,III:208-259,260-270,
V:92-96,100-104,VI:47-94

MATN

GAPNING AJRATILGAN BO'LAKLARI

Ayrim gaplarda ma'lum maqsadni ko'zlagan holda gapning biror bo'lagi ajratilib ko'rsatiladi va bu bo'lakka alohida e'tibor qaratilgan bo'ladi. Bunday bo'laklar gap tarkibida alohida intonatsiya bilan aytiladi, mazmun va grammatik jihatdan nisbiy (shartli ravishda) mustaqil holatga keltiriladi, ya'ni bu bo'lak gapning boshqa bo'laklaridan ajratiladi. Shunga qaramasdan ajratilgan bo'laklar gapdan anglashilayotgan asosiy fikrga tobe bo'ladi, uni izohlaydi, to'ldiradi, aniqlaydi. Masalan: a) Ulardan biri-sersoqol, rangpar va arriq--o'z mantiqining kuchini ko'rsatishga tirishdi.. b) Karim, ukam, kolxozda mashhur suvchi.

Gapda asosan ikkinchi darajali bo'laklar ajratiladi. Shunga ko'ra ular: a) ajratilgan izohlovchilar;

- b) ajratilgan aniqlovchilar;
- v) ajratilgan to'ldiruvchilar;
- g) ajratilgan hollarga bo'linadi.

Bularning ichida nutqda ajratilgan izohlovchilar ko'proq ishlatiladi. Chunki, izohlovchilar gapning barcha bo'laklariga tegishli bo'lishi mumkin. Chunki, izohlovchi va izohlanmishning joylashish tartibining erkinligi bunga imkon beradi. Shu sababli ham ajratilgan izohlovchilar bir qancha o'ziga xos xususiyatlarga ega:

1. Ajratilgan izohlovchilar izohlanmishdan keyin kelib, uning ma'nosini konkretlashtiradi: a) Bitiruvchilar o'z o'rinlarini kelgan ishlariga-mehmonlarga bo'shatib berdilar. b) Bu Xotin, qishloqning xalasi, ko'p yillardan beri jamoat ishida ishlaydi.

2. Kishilik olmoshiga, ma'nosi umumiy predmetlarga qarashli bo'lgan izohlovchilar ajratiladi: a) Biz, III kurs studentlari, bugun sizni topshiramiz. b) Men, Oleg Koshevoy, "Yosh gvardiya" faolari safiga kira turib... tantanali ravishda qasamyod qilaman.

3. Ajratilgan izohlovchilar izohlanmish bilan ko'pincha sonda, e'tiborida moslashadi: a) Biz, yoshlar, hukumatimizning barcha ko'rsatmalariga qat'iy amal qilamiz. b) Bizga, yoshlarga, hukumatimizning barcha ko'rsatmalari qonun. v) Undan, boshidan, har narsa kutish mumkin.

4. Izohlovchi ya'ni, shu jumladan, xususan, hatto kabi yordamchilar bilan ham qo'llaniladi. Bu yordamchilar o'zi qarashli bo'lgan so'zning tor tushunchada (izohlovchi) ekanligini ko'rsatadi. Shu bilan birga hech kim, hatto Ro'zimat ham, bir og'iz gapirmadi.

Ajratilgan aniqlovchilar o'z xususiyatiga ko'ra a) ajratilgan aniqlovchilar, b) ajratilgan qaratqichlarga bo'linadi.

Ajratilgan sifatlovchilar sifatlanmishdan keyin qo'llanadi: a) O'zbekistonning farzandingman, sodiq, mehribon, Ozarbayjon. b) Bir yorim, indamas (sifatlovchi). v) Endi odamar (sifatlanmish)-otliq, otliq (ajratilgan sifatlovchilar) piyoda, yosh, qari-uchray boshladi (O).

Ajratilgan qaratqichli aniqlovchilar ham o'zidan oldin ajratilgan qaratqichli aniqlovchining ma'nosini konkretlashtirish, aniqlash uchun xizmat qiladi. Bunda izohlovchi bo'lak qaratqichli bo'lishi shakllanmagan bo'lishi ham mumkin: Keyin u

yagona o'g'li (ning)-ishongan bog'i (ning), suyangan tog'i (ning) - Razzoqning ayriliq dardini tortdi (H.G').

Ajratilgan to'ldiruvchilar o'zidan oldin kelgan (to'ldiruvchi bo'lakning) bo'lakning ma'nosini konkretlashtirish uchun ishlatiladi. Vositasiz va vositali to'ldiruvchilar ajritilishi mumkin: A)

Ajratilgan vositasiz to'ldiruvchi: Karvon boshi bo'sag'a ustiga qo'yilgan qo'lni-amir qo'lini-ikki qo'llab ushlab ko'ziga surtdi.

B) Ajratilgan vositali to'ldiruvchilar: Fursating bormi, qaynatangdan, Zunnunxo'jadan, so'rab kelganmisan?-dedi (A.Q.).

Ajratilgan hollar o'zidan oldin kelgan bo'lak (hollarning)larning ma'nosini konkretlashtiradi. Ayniqsa o'rin va payt hollarining ajratilishi nutqda ko'plab uchraydi.

a) Lekin bu yerda, qishloq (o'rin) joyda, bekor o'tirish kishini ayniqsa zeriktirar ekan. b) Bugun, soat-(payt) to'qqizda institutda uchrashamiz. V) Yillar mana shu xilda, osoyishta (ravish), o'tar edi. g) Nigor oyim, xumor ko'zlarini yoshlab, sunbul chochlarini orqasiga tashlab, qirq kanizini boshlab, bir so'z deb turibdi (dostondan). (Ravishdosh oborot)

Ba'zan ajratilgan hollar uyushgan formada ham kelishi mumkin. Qo'rada, bog'da, g'aramlar orasida va butun dalada-o'ng tomonda ham, chap tomonda ham, hamma yerda-zambaraklar turadi.

UNDALMA

So'zlovchining nutqi qaratilgan shaxs yoki predmetni anglatgan so'z undalma deyiladi.

Undalma bosh kelishidagi ot yoki ot ma'nosidagi so'zlar orqali ifodalanib, gapning umumiy mazmunini to'ldiradi, gapning kimga yoki nimaga qarashli ekanini ko'rsatib keladi.

Undalmalar quyidagicha ifodalanishi mumkin: 1) shaxsning ismi, familiyasi, unvoni, taxallusi, laqabi, kasbi yoki qarindoshlik munosabatlarini bildiruvchi bosh kelishik formasidagi so'zlar orqali:

a) Ol, jiyon, yo'l yurib kelgansan (O.) b) Chuqur yoz, shirin yoz, shoshilmay soz yoz, Xalq qilmas e'tiroz (Sobir Abdulla). v) O'rtoq general mayor, menga ham jangga kirishga ruxsat bering. G) Galya, men seni katta sahnada ko'rgim keladi.

3. Undalmalar ekspressiv ahamiyatga ega bo'lgan so'zlar orqali ifodalangani. Bunda ular sub'ektiv baho ma'nolarini beradi. a) Hayting chog' bo'lgani uchun juda xursandman, azizim. B) Yo'qol! Homus, yurak o'g'rilari, ko'zimdan yo'qol! (H.H.) v) Shoshilmang, unajon, shoshilmang. G) Tinchlan, qo'zichog'im, tinchlan, do'mbog'im.

3. Emotsional nutqda undalmalar jonsiz predmetlarga, jonivorlarga, abstrakt tushunchalarga qaratilgan bo'ladi. Bunday undalmalar ritorik undalma bo'lib, nutqda dabdabali, emotsional tus berishda ishlatiladi. a) Seni unutulmas yuragim aslo, ey O'rta Osiyo, O'rta Osiyo. b) Iltijo qilurman senga, tabiat, meni pok niyatdan ayirma aslo. v) Ukraina yellari, sarin yellar! Sochlarimni o'pib ketdingiz (U)

Undalmalar orqali emotsional munosabatlarni ifodalashda undalmalar bilan birga undov so'zlar va yuklamalar ham ishlatiladi: a) Hoy, o't yigit, haligi so'zlaring oltinga arziydi, ammo har kimga so'zlay berma! b) Chiqdi bahor quyoshi, ey Paxtakor, bo'l bardam.

Undalmalar o'ziga qarashli aniqlovchi va izohlovchilari bilan kengayib kelishi ham mumkin. Bunday undalmalar yoyiq undalmalar deb ataladi. Masalan: a) She'r aytgim kelayapti, aziz do'stlarim, she'r aytgim kelayapti, go'zal Farg'ona (G'.G'). b) Zabardast, bardoshlik qund islosli, Azamat o'g'illar, otincha qizlar, Aziz ko'ksingizda, yurak ustida, Porlasa yarashur oltin medallar (G'.G') Yalpiziga salom berdik, chevar qizlar, sevar qizlar (U).

Gapda undalmalar uyushib, takrorlarinb kelishi mumkin. Bu hol kuchli his-hayajon ifodalanganda, undalmaga alohida e'tibor berilganda ro'y beradi. Undalma takrorlanganda aynan qaytarilishi, aniqlovchi bilan birikib kelishi yoki undalma o'rnini mazmunan funksional jihatdan bosuvchi so'z bilan almashtirilishi mumkin.

Takrorlangan undalmalar: a) Jamila, Jamila! Bas, tur o'rningdan! b) O Raksona, ey sanam, yutding zahar-zaqqumlar (U.) v) G'ofurjon, sevgilim, xayr! G) Xayr, o'g'lim, oq yo'l bo'lsin, xayr ko'zim qorasi, balkim jangda bilinadi, mard yigitning sarasi (H.O.)

Uyushgan undalmalar: a) Opajon! G'ofurjon! Unutma meni! (H.H.) b) Muhayo, Surayyo, Ra'no, Muqaddas, ko'zimni yashnatib kiyibsiz atlas (X.Saloh) v) Hakim, Salim, Qosim, Vali siz bugun navbatchesiz.

Kirish so'z va kirish birikmalar

Bayon qilinayotgan fikrga so'zlovchining sub'ektiv munosabatini ifodalaydigan so'zlar kirish so'zlar deyiladi shu xildagi funksiyani bajaruvchi birikmalar esa kirish birikmalar deyiladi.

Masalan: 1) To'g'ri, yomon odam jazosini tortishi kerak, -dedi Saida (A.Q.) 2) Shu vaqtda, desangiz, birdan daryoning qirg'og'i o'pirilib tushdi. (Bu "albatta" so'ziga yaqin bo'lib uning dastlabki xususiyatlarini yo'qotgan) 3) Hujjatlarda ko'rsatilishicha, paxtadan yildan-yilga yuqori hosil olish uchun barcha imkoniyatlar bor... (I.R.) 4) Bu chol, qizning so'ziga qaraganda, hali juda baquvvat ekan, yer chopa olar ekan.

Kirish so'z va kirish birikmalar quyidagi ma'no ottenkalarini ifodalaydi:

1) Gapdan anglashilayotgan fikrga so'zlovchining qat'iy ishonch, gumon, shubha, tahlil, ikkinlanish munosabatlarini bildiradi: to'g'ri, shubhasiz, yaxshisi, so'zsiz, albatta, tabiiy, rostdan, haqiqatdan, aslida, ma'lumki, chindan, darvoqe, yanglishmasam, ehtimol, shekilli, chog'i, aftidan, chamasi, chamamda, shunday, balki, faraz qilaylik, gumonimcha, rostini aytсам, desam, desangiz, taxminan, taxminimcha va hokazo. U, aftidan, bugun borar.

2) Aytilayotgan fikrga so'zlovchining emotsional bahosini bildiradi: baxtimga, baxtimizga, baxtga qarshi, afsuski, ajabo, hayronman, koski, xolos, ana xolos, azbaroyi, xayriyat, essiz, essizgina va boshqalar. Afsus, ming afsuski, dunyoga erta kelganman. -Xayriyat, haligi qiz bor ekan, gapga kavshar bo'ldi (A.Q.). Essiz, taqdir ekan qaydan bilibmiz. Azizim, dunyoga bevaqt kelibmiz (U va I.S.)

3) So'zlovchi tomonidan bayon qilinayotgan fikr kimga qarashli ekanligini, fikrning manbaini ko'rsatadi: fikrimcha, meningcha, bizningcha, mo'ljalimcha, o'ylashimcha, aytishlariga qaraganda, aytishlaricha, rivoyatlarga ko'ra, bilishimcha, eshitishimcha, xabar berishicha, menga qolsa, uning fikricha va hokazo.

1. Deydilarki, shahrimda bir go'zal bormish (U.)

2. Kechagi yomg'irdan keyin ko'ringan kamalak va bugun kumush quyosh sho'lasining baland tog'lar cho'qqissini yarqiratishi, pastakorlarning tajribalariga ko'ra, bu yil bahorning erta kelishi va yozning yaxshi o'tishidan darak beradi (I.R.)

4) So'zlovchining fikrining ifodalanish usuliga bo'lgan munosabatini ko'rsatadi: bir so'z bilan aytganda, qisqasi, umuman, boshqacha aytganda, gapning ochig'i, gapning po'stkallasi, qanday desam ekan, nima desam ekan, gap'pol qilib aytganda, to'grisini aytсам, qisqacha aytganda, ochiq gap va boshqalar.

1. Qisqasi, qashshoqlikdan ish qidirib uzoq shaharga ketar edi (P.Tursun).

5) Fikrning tartibini, xulosasini, oldingi fikr bilan keyingi fikrning xulosasini ko'rsatadigan kirish so'z va birikmalar: masalan, misol uchun, avvalo, demak, umuman, xulosa qilib aytganda, xullas, xullasi kalom, birinchidan, ikkinchidan, nihoyat, shunday qilib, binobarin, ko'rinadiki, anglashiladiki, so'ngra, ayniqsa va boshqalar: 1) Yo'q, birinchidan, unga o'zim yakka boraman deb aytib qo'ying, ikkinchidan, shu kunlarda men juda charchab qoldim (K.Sim). 2) Nihoyat, Siddiqjon hozir emas, bir-ikki kundan keyin borishga va'da berdi (A.Q.) 3) Demak, paxtadan normal hosil yetishtirib olishga butun kuch va imkoniyatlar muhayyo (G'G').

6) Aytilayotgan fikrga suhbatdoshning diqqatini jalb qilishga, fikrni suhbatdosh tomonidan ma'qullatishga qaratiladi: ko'rdingizmi, shunday emasmi, o'zingizga ma'lum, esingizda bo'lsa kerak, shuni ayting, shuni aytmaysizmi, desangiz, menga qarang, quloq sol, shonasangiz, nimasini aytaman, o'zingizdan qolar gap yo'q, ko'rdingki, bildingki, tushunasizmi, o'ylab ko'r, qani marhamat qil, eshit, kechir, to'g'ri emasmi kabi: 1) Siz bilan bizning ishimiz o'qish, to'g'ri emasmi. (R.F.) 2) Axir, o'rtoqlar, o'zingiz o'ylang, bundan ikki yarim yilgina hamma narsadan bexabar... yigit bugun meditsina fakultetida professorlardan leksiya tinglab o'tiribdi.

IZOH: Kiritma vazifasida keladigan so'zlar turli turkumlarga biddir.

1) Ma'lum so'z turkumlaridan ajralib chiqib, faqat kiritma vazifasida ishlatiladigan so'zlar: birinchidan, masalan, ya'ni madomiki, afsus, shekillik, essiz, demak, baxtimizga va boshqalar.

2) Ma'lum so'z turkumidan ajralib chiqmagan kiritma vazifasida ham, gap bo'lagi vazifasida ham qo'llanuvchi so'zlar: to'g'ri, rost, shubhasiz, so'zsiz, aftidan, haqiqatdan, odatda, qisqasi, shunday qilib, oxirgi kabi.

Kirish gaplar

Kirishlar predikativlikni aks ettirsa, kirish gap sanaladi. Masalan: Bu bola, men o'ylayman (men o'ylaymanki), bizga yolg'on gapirmaydi. Kirish gap o'zining mazmuni, funksiyasi, intonatsion xususiyatlari jihatidan kirish so'z bilan asosan o'xshashdir.

Kirish gaplar asosiy gapning biror bo'lagi yoki umumiy mazmuniga bo'lgan so'zlovchining munosabatini ifodalaydi. Kirish gaplar ham shunga ko'ra, kirish bo'lak va kirish birikmalar ifodalagan ma'nolarni ifodalaydi: a) ifodalanayotgan fikrga baho beriladi; b) aytilayotgan fikrning avvalgi fikrga bo'lgan munosabati ko'rsatiladi; v) so'zlovchining harakat-holatiga emotsional munosabati ifodalanadi; g) aytilgan fikrning manbai ko'rsatiladi; d) fikrni ifodalash usuli izohlanadi; e) aytilayotgan fikrga so'zlovchining diqqatli jalb etiladi va hokazo

Kirish gaplarning kirish so'z va kirish birikmalardan farqi avvalo ularning strukturasi ko'rinadi. Kirish gapning o'z ichida predikativ munosabat bor. Ikkinchidan, kirish gap ma'lum izohni kengroq, to'laroq, konkretroq ifodalaydi. Uchunchidan, kirish gap, ko'pincha ma'lum gap bo'laklari bilan kengayib keladi.

Kiritma(lar) qurilmalar

Bunday qurilmalar gap mazmuniga yoki uning ayrim bo'laklari ma'nosiga oid qo'shimcha izoh, ma'lumot beradi. Kiritmalar gap tartibida nutq jarayonida kiritilib, gap bilan logik-semantik munosabatga kirishadilar.

Kiritmalapr intonatsion jihatdan mustaqillikka ega bo'ladilar. Ular biror so'roqqa javob bo'lmaydilar, semantik vazifa bajarmaydilar, gap bo'lagi bo'lib hisoblanmaydilar.

Kiritma qurilmalar tushinilmaydigan yoki tushinilishi qiyin so'zlar (dialektizm, professionalizm, turli atamalar, jargon va argolar, arxalizm, istorizm va boshqalar) ma'nosini, ayrim so'zlar talaffuzi va tipologiyasini izohlash, xabar manbaini ko'rsatish, qo'shimcha ma'lumotlar berish uchun xizmat qiladi.

Masalan: Otasini bir kecha qonga belangan holda zindon yoqasidan topganda (uni zindondan qochganlar o'ldirib ketishgan edi) Abdusamad o'n yashar qo'rqqoq, lekin pismiq, quv bola edi (kiritma gap). Bu odat (mehmonlarni yelpib qo'yish) xonlar, beklar zamonasidan qolgan (G.G'). (Kiritma birikma)

Ustozi (Vohidov) o'z shogirlarining qobiliyatli ekanliklarini maqtar edi. (Kiritma so'z)

Demak, kirishlar gapdan anglashilayotgan fikrga yoki uning biror bo'lagiga so'zlovchining sub'ektiv munosabatini, emotsional tuyg'usini ifodalasa, kiritmalar esa gap mazmuniga yoki uning biror bo'lagiga oid qo'shimcha izoh, ma'lumotlar beradi va shu tomoni bilan bir biridan farqlanadi.

NAZORAT SAVOLLARI

1. Kiritmalar haqida ma'lumot bering.
2. Kirish so'zlarni izohlang. Kirish birikmani tushintiring.
3. Qanday gaplar kirish gaplar deyiladi?
4. Kirish gap va kirish so'zlarning qanday ma'no turlari mavjud?
5. Kiritmalarni izohlab bering.
6. Kirish va kiritmalarning o'zaro farqini izohlab bering.

TAYANCH TUSHUNCHALAR:

1. Kirishlar-gapning biror bo'lagi bilan sintaktik munosabatga kirishmaydigan, gapning ayrim bo'lagi yoki butun ifodaga so'zlovchining sub'ektiv munosabatini, emotsional tuyg'usini ifodalovchi qurilmalar.
2. Kiritmalar-gap mazmuniga yoki uning ayrim bo'laklari ma'nosiga oid qo'shimcha izoh, ma'lumotlar beruvchi sintaktik birlik.

BOG'LANGAN QO'SHMA GAPLAR

REJA

1. Bog'langan qo'shma gap ta'rifi.
2. Bog'langan qo'shma gapning asosiy belgilari.
3. Bog'langan qo'shma gap turlari:
  - 1) Teng bog'lovchilar yordamida tuzilgan bog'langan qo'shma gaplar;
  - 2) Inkor bog'lovchi yordamida tuzilgan bog'langan qo'shma gaplar;
  - 3) Yuklamalar yordamida tuzilgan bog'langan qo'shma gaplar;
  - 4) Bo'lsa, esa so'zlari yordamida tuzilgan bog'langan qo'shma gaplar.
4. Bog'langan qo'shma gaplarda tinish belgilarining ishlatilishi.
5. Bog'langan qo'shma gap qismlaridan anglashilgan mazmun munosabatlari:
  - 1) Qiyoslash munosabati; 2) biriktiruv munosabati; 3) ayiruv munosabati; 4) sabab-oqibat munosabati; 5) izohlash munosabati.

Adabiyotlar: I : 199-206, IV : 334-352, V : 111-118, VI : 163-184.

M A T N

O'zaro teng bog'lovchilar (biriktiruv, chog'ishtiruv, ayiruv va zidlov munosabati) yordamida birikkan, mazmunan va tuzilishiga ko'ra bir butunlikni tashkil etgan qo'shma gap turiga bog'langan qo'shma gaplar deyiladi.

Bog'langan qo'shma gaplarda qismlarni bir-biriga bog'lashda teng bog'lovchilar va yuklamalar asosiy rol o'ynaydi va shu grammatik belgi ularning qo'shma gapning boshqa turidan farqlashga xizmat qiladi.

Masalan: Qo'ng'iroq chalindi va dars boshlandi. Qo'ng'iroq chalindi lekin dars boshlanmadi.

Bog'langan qo'shma gaplarning o'zaro aloqasi orqali qiyoslash, biriktiruv, ayiruv, sabab va natija izohlash kabi mazmun munosabatlari ifodalanadi. Shunga va qanday yo'l bilan bog'langanligiga ko'ra bog'langan qo'shma gaplar quyidagilarga bo'linadi:

1. Teng bog'lovchilar yordami bilan tuzilgan qo'shma gaplar.
2. Inkor bog'lovchisi yordamida tuzilgan bog'langan qo'shma gaplar.
3. Yuklama yordamida tuzilgan bog'langan qo'shma gaplar.
4. Bo'lsa, esa yordami bilan tuzilgan bog'langan qo'shma gaplar.

TENG BOG'LOVCHI YORDAMI BILAN TUZILGAN BOG'LANGAN QO'SHMA GAPLAR

Teng bog'lovchilari yordami bilan tuzilgan qo'shma gaplar ham bog'lanish vositasi va mazmun munosabatiga ko'ra uch turga bo'linadi:

1. Biriktiruvchi bog'lovchi yordami bilan tuzilgan bog'lovchili qo'shma gap.
2. Zidlov bog'lovchi yordami bilan tuzilgan bog'lovchili qo'shma gap.
3. Ayiruv bog'lovchilari yordamida tuzilgan bog'lovchili qo'shma gap.

BIRIKTIRUVCHI BOG'LOVCHILARI YORDAMI BILAN TUZILGAN BOG'LANGAN QO'SHMA GAP

Bunday qo'shma gaplar tarkibidagi sodda gaplar biriktiruvchi bog'lovchilar (va, ham, hamda) va yuklamalar yordamida bog'lanadi. Bunday qo'shma gap qismlari ma'lum bir paytda yoki ketma-ket ro'y bergan voqea, hodisa va harakatlarni biriktirib keladi.

Masalan: 1) Ish bo'lmasining ochiq turgan katta derazalaridan sement hovuz, uning atrofidagi qizlar, butun bog' ko'rinar va yumshoqqina kechki shabada esib turardi. 2) Qalandarov bir nima deb to'ng'illab yerga qaradi va burnining uchi terdan yiltiradi.

Keltirilgan bog'lovchilar yordami bilan tuzilgan qo'shma gaplarda sodda gaplar parallel harakat-holatni ifodalab, qismlar

mazmunan bir-biriga tobe emas, lekin ular birikkan holdagina umumiy fikrni ifodalaydi. Shunga qaramasdan, bunday qo'shma gaplarning qismlari mazmunan jips, ya'ni birining mazmuni ikkinchisiga bog'liq bo'ladi.

ZIDLOV BOG'LOVCHILARI YORDAMI BILAN TUZILGAN BOG'LANGAN QO'SHMA GAPLAR

Bog'langan qo'shma gaplarning bu turida sodda gaplar mazmunan bir-biriga zid munosabatlarni ifodalaydi. Bunday qo'shma gaplar asosan ammo, lekin, biroq kabi bog'lovchilar yordamida shakllanadi.

Masalan: Tursunboy ham bu tomoshani ko'rishni juda istar edi, lekin uning cho'ntagida bir mir puli yo'q edi. O'yin juda qiziq bo'ldi, biroq biz kutgan narsa amalga oshmadi. Ba'zan sodda gaplarning kesimi zidlovchi bog'lovchilardan tashqari yuklamalar bilan ham keladiki, bunday vaqtda sodda gaplar o'rtasidagi zidlik munosabati yanada bo'rttiriladi.

Masalan: Men xalqqa juda kam o'rgatganman-u, lekin o'zim undan juda ko'p narsa o'rganganman.

Ayrim o'rinlarda bunday qo'shma gap tarkibidagi sodda gaplar mazmunan bir-biriga qiyoslanishi ham mumkin.

Masalan: hamma bir-biridan yaxshi kiyingan, lekin hech kimning kiyimi bir-birinikiga o'xshamaydi.

AYIRUV BOG'LOVCHILARI YORDAMI BILAN TUZILGAN QO'SHMA GAPLAR

Bog'langan qo'shma gaplarning bu turida sodda gaplar o'zaro yoki, dam-dam, goh-goh, hoh-hoh, ba'zan-ba'zan kabi bog'lovchilar orqali bog'lanadi.

Qo'shma gapning bu turida sodda gaplardan anglashilgan mazmun va voqealarning biri ro'y berib, ikkinchisi ro'y bermaydi, yoki ularning har qaysisi ketma-ket ro'y berishi mumkin. Ba'zan esa qo'shma gap qismlaridan anglashiladigan harakat-holatning har ikkalasi bir paytda ro'y beradi.

Masalan: 1) Bo'yingga bo'ldim men xumor; Yo men boray, yo sen kelgin. (biri sodir bo'ladi). 2) Dam badanim xuruj qiladi, dam istima suyagingacha yondiradi. 3) Goh osmonni tutib ashula yanqur, goh allaqayerdan garmon tovushi eshitilib qolar edi (bir paytda).

Ayiruv bog'lovchilari yordamida tuzilgan bog'langan qo'shma gaplar yo (yo..., yo), yo...yo bo'lmasa, yoki (yoki, yoki). Hoh-hoh kabi (ketma-ket bo'ladigan voqea-hodisalarni ifodalaydi) shuningdek, goh goh, dam-dam, ba'zan-ba'zan kabi (voqea-hodisalarning har ikkalasi vujudga keladi) bog'lovchilar ikki komponentni ayirib, ta'kidlab ko'rsatadi. Bu bog'lovchilar har bir komponentning boshida takrorlangan holda qo'llanadi.

INKOR BOG'LOVCHISI YORDAMIDA TUZILGAN BOG'LANGAN QO'SHMA GAPLAR

Inkor bog'lovchilari ham ayiruv bog'lovchilari kabi har bir komponent boshida takrorlanib keladi, bunda faqat inkor ma'nosini ifodalovchi sodda gaplarni bir-biriga bog'lab keladi. Qo'shma gapning bu turida komponentlar inkor ma'nosini sanab ko'rsatishga yoki bir paytda yoki turli paytda sodir bo'lmagan voqea-hodisa va harakatlarni ifodalaydi. Masalan: 1. Uning qulog'iga na bulbul ovozi kirar, na ko'ziga uyqu kelardi. 2. Maydonga jimlik cho'kdi: na muzika chalinadi, na bolalarning quvnoq ashulalari eshitiladi, na boshqalarning ovozi.

YUKLAMALAR YORDAMI BILAN TUZILGAN BOG'LANGAN QO'SHMA GAPLAR

Bog'langan qo'shma gaplarning bu turida komponentlar o'zaro - u (-yu), -da kabi bog'lovchi vositasidagi yuklamalar orqali bog'lanib, ketma-ket yoki bir paytda ro'y beradigan voqea va hodisalarni ifodalaydi.

Masalan: Shu payt to'satdan ko'cha eshigi ochildi-yu, Zununxo'ja halloslaganicha kirib keldi.

anglashilgan ish-harakat oldin, ikkinchi gapdan anglashilgan mazmun ish-harakat esa keyin ro'y beradi. Bu xil qo'shma gaplar mahsuldor qo'llanadi: Tojiboy qizil alvon yopilgan stol yoniga chiqdi va uning ovozi zalda guldiradi (P.Tursun). Shu paytda to'satdan ko'cha eshigi taraqlab ochildi-yu, Zununxo'ja halloslaganicha kirib keldi (A.Qahhor).

AYIRUV MUNOSABATINI IFODALOVCHI BOG'LANGAN QO'SHMA GAPLAR

Bog'langan qo'shma gapning ayrim turlari qismlaridan anglashilgan mazmun, odatda, bir-biriga bog'liq bo'lmaydi. Ammo qo'shma gap qismlari mazmunan bir-biriga yaqin yoki bir turdagi tushunchalarni ifodalaydi. Qo'shma gap qismlari umumiy bir fikrni, tushunchani, niyatni ifodalash uchun xizmat qiladi, shu bir tushunchaning, niyatining elementlari sanaladi. Shu semantik aloqa ayirish munosabati deb ataladi: Podsho biror yerga chiqadi, yoki elchi kelishi kutiladi (Oybek). Katta hovuzlardagi suvlarda ko'lankalar va shu'lalar jim-jit o'ynashadi, goho ko'lankalar yonib ketadi, goh shu'lalarni ko'lankalar yutadi (Oybek). Ayiruv munosabatini ifodalagan bog'langan qo'shma gap qismlari o'zaro ayiruv bog'lovchisi va ba'zan, hali, bir kabi ayrim elementlar yordami bilan bog'lanadi.

Ayiruv munosabatini ifodalagan qo'shma gap qismlarining o'zaro semantik munosabati quyidagicha bo'ladi:

1. Qo'shma gap qismlaridan anglashilgan harakat-holatlarining biri ro'y beradi, bunda qo'shma gap qismlari o'zaro yo, yoki, yo bo'lmasa, hoh bog'lovchilari yordamida birikadi: Siz keting bu mahalladan, yo biz ko'chib ketamiz (A.Qahhor). Yoki yer yomonmi? Yo bo'lmasa ayb havodami? (G'.G'ulom).

2. Qo'shma gap qismlaridan anglashilgan harakat-holatning har ikkisi ro'y beradi. Qo'shma gapning bir qismida anglashilgan harakat-holat yoki belgi-xususiyat bir vaqtda emas turli vaqtda ro'y beradi. Bunda qo'shma gap qismlari o'zaro goh, dam bog'lovchilari vazifasidagi ba'zan, bir, hali so'zlari yordamida bog'lanadi: Dam

Jahlim chiqadi, dam kulgim qistaydi (Oybek). Ba'zan ko'nglim unga qushday uchadi, ba'zan cho'chinqirayman (Oybek).

3. Qo'shma gap qismlarida anglashilgan harakat-holat galma-gal sodir bo'ladi. Bunda qo'shma gaplar qismlarining kesimlari o'tgan yoki hozirgi, kelasi zamon formasi shaklida bo'ladi: Tushki ovqat vaqtida Ro'zmat yana ertalabkiday unga-bunga tegishib, kushandalarning tilini qichitib, ba'zan mot qiladi, ba'zan ular Ro'zmatni mot qilishib kulishar edilar (A.Qahhor). Goh uzoqda oq zar ko'ylakda ko'rinadi tog'lar, tepalar, goh cho'zilib quyuq o'rmonlar, ko'z o'ngida asta o'tar (Uyg'un).

Galma-gal yuz beruvchi harakat-holatni ifodalovchi qo'shma gap qismlarining kesimlari turli zamon shaklida ham bo'lishi mumkin: Goh osmonni tutib ashulla yangraydi, goh alla qayerdan garmon tovushi kelib qoladi (Oybek). Nuri goh semirib shirin hayollarga botadi, goh butun vujuduni qo'rquv bosadi (Oybek).

SABAB-NATIJA MUNOSABATINI IFODALOVCHI BOG'LANGAN QO'SHMA GAPLAR

Bog'langan qo'shma gap kesimlarining biri ma'no, voqea, hodisa-holatning ro'y berishiga sabab bo'lgan voqea, hodisa, holatni, ikkinchi qismi esa shu sabab asosida ro'y bergan voqea, hodisa, holatni ifodalaydi: Anor so'zlar va Zaynab qalbi tol bargiday dir-dir qaltirar (H.Olimjon). Sabab-natija munosabatini ifodalovchi bog'langan qo'shma gaplar o'zaro biriktiruv bog'lovchisi yoki -u, -yu, -da yuklamalari yordamida bog'lanadi. Bundan tashqari, intonatsiya, logik urg'u va modal so'zlar orqali sabab-natija munosabati ifodalanadi: Qiz yalt etib Jamolga qaradi-yu, yuragi hovliqib ketdi (Oybek). G'amxona qashshoqlik kuldi va oila tutday to'kildi (H.Olimjon). Qo'shma gapning sabab anglatuvchi birinchi qismida intonatsiya ma'lum darajada ko'tariladi va undan so'ng qo'shma gapning davom etishida ishora beruvchi pauza bo'ladi.

Demak, ergashgan qo'shma gaplar komponentlari tobelanish munosabati bilan bog'lanar ekan, ular ikki xil ko'rinishga ega, ya'ni biri boshqasiga ergashib tobe holatda keladi. Agar bir gap ikkinchisiga tobelanib, bo'ysinib kelsa ergash gap deyiladi.

Ikkinchi bir gap esa ergash gapni o'ziga tobelab, bo'ysindirib keladi, bunday gaplar bosh gap deb ataladi. Bosh gap va ergash gaplar o'zlarining kesimlari orqali farqlanadi, ya'ni bosh gap kesimi tugallangan, mustaqil, ergash gap kesimi esa tugallanmagan formada bo'ladi.

Masalan:1. Olma tagida tursam, bargi uzilib tushdi.2.Nargiz olisdagi yorining yo'lga ko'z tikib kuylikan, uning kuyi barcha boshqa sevuvchilar kuyidan nafisroq, soddaroq, yoqimliroq, yangraydi.

Ba'zi o'rinlarda ergash gap kesimi mustaqil formadagi so'z bo'lishi ham mumkin.

Ergashgan qo'shma gap tarkibidagi bosh gaplar tuzilishi jihatidan mustaqil sodda gaplarga o'xshab ketadi, ergash gaplar esa hamma vaqt ham bunday xususiyatga ega bo'lavermaydi. Shuningdek, ergash gap va bosh gaplar maxsus yordamchilarni qabul qilishiga ko'ra ham bir biridan farqlanadi.

Chunki ergashgan qo'shma gaplarda komponentlarni birlashtiruvchi so'z formalari, affiks tusidagi yordamchilar (ravishdosh, sifat-dosh formalari yoki shart fe'li affiksi-sa va boshqa yordamchi vositalar) ergash gapning tarkibida keladi.

Bunday qo'shma gaplarda ergash gap bosh gapga bog'lanib, uning biror bo'lagini yoki bosh gapning butunligicha izohlab, to'ldirib, biror tomondan xarakterlab keladi. Bosh gap ergash gap tomonidan izohlanadi, aniqlanadi va ergash gapga nisbatangina mustaqil, tugallangan tusda bo'ladi. Ergash gap va bosh gaplar birgalikda olinib butunlikni, ya'ni ergashgan qo'shma gapni tashkil etgandagina u tugallangan, mustaqil qo'shma gap hisoblanadi.

Masalan: Quyosh uzoqda, teraklar orqasiga o'tganda, terimchi qizlar hordiq chiqargani yig'ilishdi.

nima? kimni? kabi olmoshlar orqali ifodalanadi. Bosh gapda esa, u o'sha shu kabi ko'rsatish olmoshlari ega bo'lib keladi.

Masalan: Qozonga nima tushsa, cho'michga ham o'sha chiqadi.

Ega ergash gaplar bosh gapga quyidagi usullar orqali bog'lanadi:

1) Agar ergash gapning kesimi shart mayli formasida bo'lsa, bosh gapning egasi u, o'sha, o'zi kabi olmoshlar bilan ifodalanadi.

Masalan: Kim birovga chuqur qazisa, o'zi yiqiladi.

2) Ega ergash gap kesimi aniqlik mayli formasida bo'ladi.

Masalan: Kim o'qishda ko'proq jonkuyarlik ko'rsatar ekan, u mehnatda qiynalmaydi.

KESIM ERGASH GAP

Kesim ergash gaplar bosh gapning ko'rsatish va ba'zan so'roq olmoshlari orqali ifodalangan kesimini ifodalab, uning mazmunini ochib beradi.

Olmoshlar bilan ifodalangan kesim bosh gapdagi mazmunning to'liq holda tasdig'i yoki biror voqea haqidagi hukmni to'lig'icha ifodalay olmaydi. Kesimdan keyin uning mazmunini to'ldirish uchun boshqa gap unga qo'shilib, tirkalib keladi.

Masalan: Axloqiy tarbiyaning belgilaridan biri shuki, mehnatga va ijtimoiy mulkka vijdonan munosabatda bo'lish.

Bundagi (mehnatga va ijtimoiy mulkka vijdonan munosabatda bo'lish) ergash gap, bosh gap (axloqiy tarbiyaning belgilaridan biri shuki) dagi olmosh orqali ifodalangan kesim -shukining mazmunini kengaytirish, uni izohlash uchun xizmat qilgan.

Kesim ergash gaplar bosh gapga quyidagicha bog'lanadi.

Agar bosh gapning kesimi shu, shunda kabi so'zlar bilan ifodalansa, ergash gap bosh gapga -ki bog'lovchisi orqali bog'lanadi.

Maqsadim shuki, ilmim yetguncha, qo'limdan kelguncha xalqqa xizmat qilish.

Bosh gapning kesimi ko'rsatish olmoshi, chiqish kelishigining affiksi -dan, iborat so'zi yoki -ki yordamchisi qo'shilishidan yasalishi mumkin. Bunday o'rinlarda ergash gap bosh gapdagi (shundan iboratki) tipidagi kesimni izohlab keladi va -ki bog'lovchisi olmoshdan keyingi so'zlarga ko'chadi.

TAYANCH TUSHUNCHALAR

1. Ergash gaplar tasnifi, ergash gaplarning mazmuni, grammatik tomonlari, bosh gapga bog'lanish usullari va an'anaviy prinsippga asosan ularni turlarga ajratish.
2. Ega, kesim, aniqlovchi, to'ldiruvchi ergash gaplar - bosh gapdagi ko'rsatish olmoshi orqali ifodalangan bo'lakning ma'nosini konkretlashtiradi, to'ldiradi va izohlaydi.

PAYT VA O'RIN ERGASH GAPLAR

R E J A

1. Payt ergash gaplar va ularning bosh gapga bog'lanish usullari.
2. O'rin ergash gaplar va ularning bosh gapga bog'lanishi.

Adabiyotlar: I: 245-254, IV: 430-437, V: 133, VI: 196-199.

MATN

Payt ergash gap bosh gapdagi ish-harakatning bajarilish vaqtini, paytini bildiradi.

Qo'shma gap komponentlaridagi harakat-holat ba'zan bir paytda, ba'zan ergash gapdagi harakat-holat bosh gapdagidan oldin yoki aksincha bosh gapdagi harakat-holat ergash gapdagidan oldin kelishi mumkin.

1. Bosh va ergash gapdagi harakat-holat bir paytda sodir bo'ladi, bunday vaqtda bosh va ergash gaplar quyidagicha birikadi:

a) Ergash gap bosh gapga o'rin-payt kelishigi affiksini olgan chog', payt, zamon so'zlari bilan birikib kelib, ergash gapning kesimi sifatdosh formasida bo'ladi: Otasi uyga kirib kelgan chog'da, Komila dars tayyorlab o'tirgan edi.

b) Ergash gapning kesimi o'rin-payt kelishigi affiksini olgan sifatdosh bilan ifodalanadi: Jahl kelganda, aql qochadi. Dilbar kelganda, hamma jo'nashga tayyor edi.

v) Ergash gapning kesimi -r, -ar ekan shaklida ifodalanadi. Botir shoshilib ketib borarkan, uni kimdir kuzatib kelayotganini sezdi.

2. Bosh gapdagi harakat-holat ergash gapdagi harakat-holatdan ilgari sodir bo'lsa, bosh va ergash gap quyidagicha birikadi:

a) Ergash gapning kesimi -guncha affiksi bilan yasalgan ravishdosh va fe'l -gunga qadar shakli bilan ifodalanishi mumkin.

Masalan: Majlis boshlanmaguncha, zalga jimlik cho'kmadi. Majlis boshlangunga qadar, biz suhbatlashib o'tirdik.

Ergash gapning kesimi ravishdoshning bo'lishsiz formasi -may, -y, -mas, -dan bilan ifodalanadi.

Masalan: Xo'roz qichqirmasdan, hamma o'rnidan turib olishdi.

3. Bosh gapdagi harakat-holat ergash gapdagi harakat-holatdan keyin yuzaga keladi va bunday ergash gaplar bosh gapga quyidagicha bog'lanadi:

a) Ergash gapning kesimi -gan, -dan keyin (yoki so'ng) shaklida ifodalanadi.

Masalan: Rais ketgandan keyin, hamma tarqaldi.

b) Ergash gap kesimi -gach affiksi bilan yasalgan ravishdosh bilan ifodalanadi:

Masalan: Kech bahorda toshqin tugagach, daryo o'z o'zanidan oqadi. Otasi o'sha kuni kelmagach, ularni vahima bosdi.

v) Ergash gap kesimi -gan (yoki yotgan) edi -shaxs son affiksi shaklida ifodalanadi, intonatsiya orqali birikadi.

Masalan: Siddiqjon o'rnidan turib ko'cha tomon yo'nalgan edi (-ki), ayvonda ko'z og'riq bolasini emizib o'tirgan xotini uni to'xtatdi.

Ayrim hollarda bunday kesimlar -ki bog'lovchisini ham olib kelishi mumkin.

4. Bosh va ergash gaplardagi harakat-holat ketma-ket yuz beradi va bunda bosh va ergash gaplar quyidagicha bog'lanadi:

a) Ergash gapning kesimi -gan -dan beri (yoki bayon) shaklida ifodalanadi.

Masalan: Alisher Hirotga kelganidan beri, jahonning u nodir siyosi haqida yaxshi ta'riflar eshitib turaman.

b) Ergash gapning kesimi -gan sayin (sari, hamon) shaklida ifodalanadi.

Masalan: Qishloqqa yaqinlashgan sari, uning yurak urishi tezlasha boshlar edi.

v) Ergash gapning kesimi "harakat nomining -sh formasi q bilan formasida ifodalanadi".

Masalan: Oygul turishi bilan, Saroy charaqlab ketdi. Qizlar kelishi bilan, davraga qandaydir jo'shqinlik kirdi.

Ayrim o'rinlarda bilan ko'makchisiga -oq yuklamasi ham qo'shilib harakatning keskin o'zgarishini, almashuvini ifodalaydi.

O'RIN ERGASH GAP

O'rin ergash gaplar bosh gapdagi ish-harakatning yuzaga kelish, boshlanish yoki yo'nalish o'rnini ko'rsatib keladi: Qayerda tartib bo'lsa, o'sha yerda o'sish bo'ladi.

O'rin ergash gaplar bosh gapga shart mayli, buyruq fe'l yoki ekan to'liqsiz fe'li formasi orqali bog'lanib keladi va o'rin ergash gaplar tarkibida qayerda, qayerga, qayerdan so'zlari bosh gap tarkibida esa shu yerda, shu yerga, shu yerdan kabi nisbiy so'zlar ishtirok etib, o'rin hollarining ma'nosini kengaytirib, bosh gapdagi voqeaning bajarilish o'rnini ko'rsatadi.

Masalan: 1. Shamol qaysi tomonga essa, maysalar ham shu tomonga egiladi. 2. Qayerda tinchlik va demokratiya g'oyalari bor ekan, u yerda urush olovini yoquvchilar g'alaba qozona olmaydilar. 3. Qodirov qayerga bormasin, shu yerda u ishni boshqarib keta olar edi.

Bo'lishsiz formadagi buyruq fe'li.

NAZORAT SAVOLLARI

1. Payt ergash gap deb nimaga aytiladi?
2. Payt ergash gaplarni bosh gapga bog'lanishini izohlang.
3. O'rin ergash gaplar deb nimaga aytiladi?
4. O'rin ergash gaplarni bosh gapga bog'lanishini izohlang.

TAYANCH TUSHUNCHALAR

Payt ergash gap-bosh gapdan anglashilgan ish-harakatning bajarilish paytini bildiradi.

O'rin ergash gap-bosh gapdan anglashilgan ish-harakatning bajarilish o'rnini bildiradi.

SABAB, MAQSAD, SHART VA TO'SIQSIZ ERGASH GAPLAR

REJA:

1. Sabab ergash gap va uning bosh gapga bog'lanishi.
2. Maqsad ergash gap va uning bosh gapga bog'lanishi.
3. Shart ergash gap va uning bosh gapga bog'lanishi.
4. To'siqsiz ergash gap va uning bosh gapga bog'lanishi.

Adabiyotlar:I: 238-244, 255-265 IV: 437-454, V:132-133,
VI: 199-211

MATN

SABAB ERGASH GAP

Sabab ergash gaplar bosh gapdan anglashilgan voqea-hodisa, ish-harakatning yuzaga kelish, bajarilish sababini, bosh gap esa uning natijasini ko'rsatib keladi: Alisher kecha majlisga bora olmadi, chunki Toshkentdan mehmonlar kelib qoldi.

Sabab ergash gap bosh gapga bog'lovchilar, bog'lovchi vazifasidagi mustaqil so'zlar, so'z formaları yordamida birikadi:

a) Ergash gapning kesimi "-gan egalik affiksi - uchun yoki sababli, tufayli" shaklida ifodalanadi.

Masalan: Mirzakarimboy Yo'lchini haqorat qilganligi, xo'rlaganligi sababli, Yo'lchi hech kimga aytmasdan, arazlab, xo'jayinining dargohidan ketib qoldi.

B) Ergash gap bosh gapga chiqish kelishigidagi sifatdosh orqali va ba'zan sifatdoshdan so'ng "keyin, so'ng" ko'makchilarini keltirish bilan ham bog'lanadi.

Masalan: Kolxozlashtirish haqida mish-mish gaplar ko'payganidan, chaqirilgan majlisga odam sig'may ketdi. U tez boraman deb turganidan keyin, ijozat berdim. Bu gapda payt ma'nosi seziladi.

V) Ergash gap bosh gapga "shuning uchun, shu sababli, shu tufayli" so'zlari yordamida bog'lanadi va bu so'zlar bosh gap tarkibida ishlatiladi:

Masalan: 4-kurs "B" gruppasi bugun kelmadi, shu sababli dars bo'lmadi.

G) Ergash gap bosh gapga "chunki" ergashtiruvchi bog'lovchisi orqali bog'lanadi. Bu bog'lovchi ergash gap tarkibida kelib, ergash gapning o'zi bosh gapdan keyin keladi: Bugun: "B" gruppasida dars bo'lmadi, chunki talabalar to'liq kelishmagan edi.

D) Ergash gap bosh gapga "-mi" yuklamasi yordamida bog'lanadi: U ba'zilarining bo'roz, qari qiz degan gaplariga chidab kelayaptimi, buning biror sababi bordir. U bola, biror narsa chaqib oldimi, birdan yig'lab yubordi.

MAQSAD ERGASH GAP

Maqsad ergash gap bosh gapdagi harakatning maqsadini bildirib keladi. G'ayrat qildik ter to'kib, planimiz to'lsin deb.

Maqsad ergash gap bosh gapga quyidagicha bog'lanadi:

A) Ergash gap bosh gapga "deb" so'zi orqali bog'lanib keladi.

Vaqt o'tmasin deb, bolg'ani kolxoz ustaxonasida tayyorlatdim. Ba'zan deb ko'pchilik deyishib, formasida ham qo'llanilishi mumkin. Bizning sirimizni ochib bermasin deyishib, uni bir qancha vaqt ushlab turishdi.

V) Ba'zan maqsad ergash gaplar bosh gapga "uchun ko'makchisi orqali bog'lanadi, bunda ergash gapning kesimi III shaxsdagi buyruq fe'li orqali ifodalanaadi:

U ketib qolmasligi uchun, eshiklarni mahkam bekiteb olishdi.

SHART ERGASH GAP

Shart ergash gaplar bosh gapdagi voqeaning qanday shart bilan yuzaga kelganligi yoki kelajagini bildiradi.

Shart ergash gaplar ergash gapning turlaridan bir muncha farq qiladi. Chunki shart ergash gap real voqeani ifodalaganda ergash gapdagi "A" bosh gapdagi natija, "B" ni keltirib chiqaradi. Agar ergash gapdagi "A" bo'lmasa, bosh gapdagi "B" ham bo'lmaydi.

Bizga kimlar qarshi tursa,

Shartta-shartta otamiz.

Xalq seni himoya qilmasa, buning uchun sen xalqdan o'pkalama.

Shart ergash gaplar bosh gapga quyidagicha bog'lanadi:

A) Shart maylidagi fe'l yordami bilan: Agar yerlar traktor bilan haydalsa, mehnat unimi ortadi va hosil zo'r bo'ladi. Ikkinchi bunday kechikadigan bo'lsang, darsga kiritmay qo'yaman.

Shart ergash gaplarning kesimi "-gan, -da yoki ganda edi" orqali bosh gapga bog'lanadi: Agar siz bo'lmaganingizda edi, olamda shunday go'zal narsalar borligini men ham bilmagan bo'lar edim. Agar sizning gapingizga quloq solganimda bunday qiyin ahvolga tushib qolmagan bo'lar edim.

G) shart ergash gaplar bosh gapga, "yo'qsa, bo'lmasa" kabi bog'lovchilar orqali bog'lanadi. Bu bog'lovchilar bosh gap tarkibida kelib alohida pauza bilan ajratiladi: Qizchangizni tiyib qo'ying, yo'qsa sharmandai-sharmisor qiladi. Ko'proq o'qi, bo'lmasa o'rtoqlaringdan orqada qolib ketasan.

D) Shart ergash gap bosh gapga "may" orqali bog'lanishi ham mumkin: "Jafu chekmay, janona qayda".

TO'SIQSIZ ERGASH GAP

To'siqsiz ergash gap mazmuni bosh gap mazmuniga zid bo'lsa ham, unda ifoda qilinayotgan fikr bosh gapda ifoda qilinayotgan fikrga to'siqsiz qilmaydi. Demak, to'siqsiz ergash gapli qo'shma gaplar mazmunan bir-biriga qarama-qarshi qo'yiladi.

Masalan: Quyosh botgan bo'lsa ham, to'rg'aylar ora-sira uchishar edi.

To'siqsiz ergash gaplar bosh gapga bir qancha yo'llar bilan bog'lanadi: so'z formasi va yordamchilar, yordamchi funksiyasidagi so'zlar, yuklamalar ishtirokida va intonatsiya orqali bog'lanadi.

A) -sa ham (yam) yoki -sa egalik affiksi ham yordamchilari orqali: Bir kishi tarixni yaratmasa ham, kishining tarixda yuksak o'rni bor.

Garchan men unda tasvirlanayotgan voqealarga tushinib yetmasam ham, lekin qayta-qayta o'qib chiqar edim.

Bunday gaplarda ba'zan zidlovchi bog'lovchilar ham qatnashib ma'noni kuchaytirishga xizmat qiladi.

Shuningdek, ergash gap tarkibida qatnashadigan "garchi" so'zi ham to'siqsiz ma'nosini kuchaytirishi mumkin.

B) Ergash gap kesimi ("-sa da") orqali bog'lanadi: Quvonchi ko'ksiga sig'masada, odob yuzasidan o'zini xomush va hazin tutishga tirishar edi.

V) Ergash gap kesimi "-gani bilan" bog'lanadi: Maqsud kun bo'yi ishlagani bilan, o'zida hech qanday charchoq sezmedi.

NAZORAT SAVOLLARI

1. Sabab ergash gap deb nimaga aytiladi va ular bosh gapga qanday bog'lanadi?
2. Maqsad ergash gap deb nimaga aytiladi va ular bosh gapga qanday bog'lanadi?
3. Shart ergash gap deb nimaga aytiladi va ular bosh gapga qanday bog'lanadi?
4. To'siqsiz ergash gap deb nimaga aytiladi va ular bosh gapga qanday bog'lanadi?

TAYANACH TUSHUNCHALAR

1. Sabab ergash gap - bosh gapdan anglashilgan ish-harakatning bajarilish sababini bildiradi.
2. Maqsad ergash gap - bosh gapdan anglashilgan ish-harakatning bajarilish maqsadini bildiradi.
3. Shart ergash gap - bosh gapdagi ish-harakatning qanday shart bilan amalga oshish shartini bildiradi.
4. To'siqsiz ergash gap - bosh va ergash gaplardagi voqea-hodisa bir-biriga zid bo'lsada, ergash gap bosh gapdagi voqea-hodisalarni amalga oshishga to'sqinlik qilmaydi.

NATIJA, O'XSHATISH, MIQDOR-DARAJA VA RAVISH ERGASH GAPLAR

R E J A:

1. Natija ergash gap va uning bosh gapga bog'lanishi.
2. O'xshatish ergash gap va uning bosh gapga bog'lanishi.
3. Miqdor-daraja ergash gap va uning bosh gapga bog'lanishi.
4. Ravish ergash gap va uning bosh gapga bog'lanishi.

Adabiyotlar:I: 228-237,IV:424-430,V:132-134,VI: 210-219.

NATIJA ERGASH GAP

Natiya ergash gap bosh gapdagi harakatning natijasini bildirib keladi:

Sharofat bu gapni shunday g'amgin tovush bilan aytdiki, Siddiqjon beixtiyor qayrilib qaradi.

Natiya ergash gaplar bosh gapga quyidagicha bog'lanadi:

A) Bosh gapning kesimi -ki orqali ifodalanib, uning tarkibida "shunday, shunaqangi, shuncha, shu qadar, shunchalik, chunon, shu daraja" kabi so'zlar ishtirok etadi: U eshikni shunday qattiq taqillatdiki, uydagilarning hammasi o'yg'onib ketdi.

O'XSHATISH ERGASH GAP (CHOG'ISHTIRISH)

O'xshatish ergash gaplar bosh gapdan anglashilgan harakat-holat, belgi yoki xususiyatni boshqa bir voqea-hodisa, belgi yoki xususiyatga o'xshatadi va chog'ishtirib ko'rsatadi, ya'ni ergash gapdagi mazmunga qiyoslash orqali bosh gapning mazmuni ochiladi: Oppoq nozik yuzi quyoshda shunday tiniq ko'rindiki, go'yo nurdan yaratilgandek.

O'xshatish ergash gaplar bosh gapga quyidagicha bog'lanadi:

Ergash gap kesimi "-day, -dek" affiksini olgan sifat-dosh bilan ifodalanadi: Til fani o'qituvchilarning nutqini o'stirish uchun xizmat qilganidek, adabiy o'qish ham nutqni o'stirishga xizmat qilish kerak.

Ergash gapning kesimi "gan egalik affiksi kabi" shaklida ifodalanadi: Kuchli dengiz to'lqini cho'miluvchini qirg'oqqa otgani kabi, qandaydir zarbali to'lqin Bektemirni yerdan uzib ketdi.

Ergash gap tarkibida "go'yo, go'yoki" yordamchilari keladi: U ashulani shunday kuylaydiki, go'yo bulbul sayraganday bo'ladi.

MIQDOR-DARAJA ERGASH GAP

Miqdor-daraja ergash gap bosh gapdagi fikrni o'lchash, uning darajasini aniqlash uchun qo'llaniladi. Ya'ni ular bosh gapdagi voqeani uning hajmi va darajasiga ko'ra chegaralab ko'rsatadi.

Miqdor-daraja ergash gaplar bosh gapga quyidagicha bog'lanadi:

1) "-sa yoki bo'lsa" orqali bunda ergash gap tarkibida "qancha, qanchalik, nechalik" olmoshlari bosh gap tarkibida esa "shuncha o'shancha, shunchalik, shu chog'i, shu qadar" kabi nisbiy so'zlar ishtirok etadi: Yerga qanchalik mehnat sarf qilinsa, unim shuncha mo'l bo'ladi.

2) "Sari, sayin" orqali bog'lanadi: Kechalari qanchalik sovuq bo'lgani sari, paxta shunchalik tez ochiladi.

3) Ergash gap bosh gapga "-ki" orqali bog'lanadi: Bunda natija ham anglashilib turadi: Bu olamning kitoblari shunchalik kengki, sahifasi ko'p yillarga bo'lar vosiqa.

Miqdor-daraja ergash gaplar "sa, sari" yordamchilari orqali bog'langanda, bosh gapdan oldin, "-ki" orqali bog'langanda bosh gapdan keyin keladi.

RAVISH ERGASH GAP

Ravish ergash gap bosh gapning kesimidan anglashilgan harakatning yoki bosh gapdagi butun voqeaning qay tarzda, qanday vaziyatda bajarilganligini ko'rsatadi.

Masalan: Salqin shabada gulzorlarda charx urib, gullarning hidini o'g'irlab qochmoqda.

Ravish ergash gap bosh gapga "-b, -ib" affiksi orqali bog'lanib, bu affiks ergash gap kesimiga birikadi:

Chechaklar to'lg'anib, qushlar sayrab,

Tong yellari g'ir-g'ir esadi.

NAZORAT SAVOLLARI

1. Natija ergash gap deb nimaga aytiladi va ular bosh gapga qanday bog'lanadi?
2. O'xshatish ergash gap deb nimaga aytiladi va ular bosh gapga qanday bog'lanadi?
3. Miqdor-daraja ergash gap deb nimaga aytiladi va ular bosh gapga qanday bog'lanadi?
3. Ravish ergash gap deb nimaga aytiladi va ular bosh gapga qanday bog'lanadi?

TAYANCH TUSHUNCHALAR

1. Natija ergash gap - bosh gapdan anglashilgan ish-harakatning natijasini bildirib keladi.
2. O'xshatish ergash gap - bosh gapdan anglashilgan belgi va xususiyat boshqa bir belgi xususiyatga o'xshatiladi va chog'ishtiriladi.
3. Miqdor-daraja ergash gap - bosh gapdagi fikrni o'lchash, uning darajasini aniqlashga xizmat qiladi.
4. Ravish ergash gap - bosh gap kesimidan anglashilgan harakatning yoki bosh gapdagi butun voqeaning qay tarzda, qanday vaziyatda yuzaga kelishini ko'rsatadi.

YORDAMCHI VOSITALARSIZ BIRIKKAN QO'SHMA GAPLAR

R E J A:

1. Yordamchi vositalarsiz birikkan qo'shma gapning ta'rifi va uning o'ziga xos tomonlari.
2. Bog'langan qo'shma gapga sinonim bo'lgan bog'lovchisiz qo'shma gaplar.
3. Ergashgan qo'shma gapga sinonim bo'lgan bog'lovchisiz qo'shma gaplar.
4. Bog'lovchisiz qo'shma gaplarda tinish belgilarining ishlatilishi.
5. Bog'lovchisiz qo'shma gapga doir tahlil namunasi.

Adabiyotlar:I:268-276, IV:332-354, V:135-141, VI: 132-162.

MATN

Birdan ortiq sodda gaplarning o'zaro grammatik vositalar yordamisiz, yaxlit intonatsiya asosida tuzilgan sintaktik qurilmalar bog'lovchisiz qo'shma gaplar deyiladi: Botirlari kanal qazadi, shoirlari g'azal yozadi (H.O.) Odamning tanasida chorakkam besh litr qon bor, shuning hammasi taxminan har minutda bir marta yurakdan o'tib turadi (As.M.). Yuragida qanday dard bor-mana bu menga sir (Oybek).

Bog'lovchisiz qo'shma gaplarning tuzilishidagi asosiy vositalardan biri intonatsiyadir. Bog'lovchisiz qo'shma gaplarning qismlari bir-biridan sanash intonatsiyasiga o'xshash tugallanmagan ohang bilan ajralib turadi va unda voqealarning bir vaqtda yoki ketma-ket yuz berishi ko'proq tasviriy tarzda ifodalanadi: Daraxtlarning ustidan onda-sonda qushlarning sadosi bir zumgina yangrar, yana og'ir jimlik cho'kardi. Mahalla endi tinch, shahrimiz obod.

Bog'lovchisiz qo'shma gaplar bog'langan yoki ergashgan qo'shma gaplarning bog'lovchisiz variantidir.

Bog'lovchisiz atamasini qo'llash ham bir muncha shartli bo'lib, qismlarni birlashtirishda ayrim vositalar (ohang, gap bo'laklari takrorlanishi va boshqalar) ishtirok etadi: Yaxshi otga bir qamchi, yomon otga ming qamchi. Ularda na aql va ma'rifat bor, na insof va muruvvat bor.

Bog'lovchisiz qo'shma gaplar qismlaridan anglashilgan mazmun munosabatlariga ko'ra quyidagi turlarga bo'linadi: 1) payt munosabatini ifodalagan bog'lovchisiz qo'shma gaplar, 2) qiyoslash munosabatini ifodalagan bog'lovchisiz qo'shma gaplar, 3) izohlash munosabatini ifodalagan bog'lovchisiz qo'shma gaplar.

PAYT MUNOSABATINI IFODALAGAN BOG'LOVCHISIZ QO'SHMA GAPLAR

Bog'lovchisiz qo'shma gaplarning katta guruhini ma'lum bir paytda ro'y bergan yoki mavjud voqea, hodisa, xususiyat yoki holatlarni ifodalovchi qo'shma gaplar tashkil etadi. Bu xil qo'shma gapni tashkil etgan qismlar umumiy bir fikrni ifodalash bilan xarakterlanadi: Paxta dalalarida endi salqin kuchaygan, tungi yellar esar (Oybek). Sen o'g'linsan, xotining kelinim (H.H.). Sariya xola yotgan Olmosni ko'tarib oldi, Gulnor Niyozni etaklab yo'lga tushdi. Zaynab unga xomush egildi, qaddi uning salomga keldi (H.O.)

Payt munosabatiga kirishgan qo'shma gaplarning muhim belgilaridan biri intonatsiyadir. Bu xil gaplar tinch, sanash intonatsiyasi orqali talaffuz etilishi bilan xarakterlanadi, qismlarning

intonatsiyasi bir-biriga o'xshaydi va ular orasiga bir xil pauza beriladi.

Qismlardan anglashilgan harakat-holat, belgi-xususiyatlarning ro'y berish tartibiga ko'ra, payt munosabatini ifodalagan bog'lovchisiz qo'shma gaplar ikki turga bo'linadi:

a) Harakat-holat, belgi-xususiyatni bir paytda yoki birlikda bajarilishini ko'rsatuvchi bog'lovchisiz qo'shma gaplar: Kuychilari o'qiydi yalla, juvonlari aytadi alla, pazandasi yopadi shirmon, qarilari kutadi mehmon (H.O.). Hamma quvnoq, har kim har xil ish bilan band. O'zi ozg'in Saida bir hafta deganda ko'zlari kirtayib, ikki lunji hiyla cho'kdi (A.K.). Kampirning ko'zlari allanechuk olayib ketdi, yuzining suyakka yopishgan chandir terisi oqarishdi (Oybek).

b) Harakat-holat, belgi-xususiyatning ketma-ket ro'y berishini ko'rsatuvchi bog'lovchisiz qo'shma gaplar: Avji ketish payti, bir ozdan so'ng tong otadi. Artilleriya tilga kirdi, uning orqasidan tankchilar bilan to'lgan o'zi yurar to'plar o'rmon ichidan otilib chiqdi. Dasturxonlar yozildi, turli taomlar kirdi. To'rga katta gilam soldilar, o'yinchilar kirib keldilar (H.O.). Orzigul darvozadan ichkariga kirdi, darvoza o'z-o'zidan bekildi.

QIYOSLASH MUNOSABATINI IFODALOVCHI BOG'LOVCHISIZ QO'SHMA GAPLAR

Bog'lovchisiz qo'shma gap qismlaridan anglashilgan mazmun bir-biriga qiyoslanishi mumkin. Shu mazmunga muvofiq birinchi gap yuqori ko'tariluvchi, ikkinchi gap esa susayuvchi ohang bilan talaffuz etiladi va har ikki gap orasida sezilarli pauza bo'ladi. Ushbu pauzadan gapning davomi borligi sezilib turadi: Yaxshidan ot qoladi, yomondan-dog' (maqol). Yomon bo'lmoq o'zidan, silliq bo'lmoq so'zidan (Maqol). Bular rohatda, men hasratda yashabman (Oybek). Jahl-dushman, aql-do'st (Maqol). Yoridan ayrilgan yetti yil yig'lar, elidan ayrilgan o'lguncha yig'lar (Maqol). Libosni boylar kiydi-bizlar yalang'och. Shaharlar boqiydir, umr o'tkinchi, daryolar sobitdir, suvlar ko'chkinchi (Shayxzoda).

IZOHLASH MUNOSABATINI IFODALOVCHI BOG'LOVCHISIZ QO'SHMA GAPLAR

Bog'lovchisiz qo'shma gaplarning ayrim turlarida qo'shma gaplarning bir qismidan anglashilgan voqea, ikkinchi gapdagi hodisaga bog'liq bo'ladi, birinchi qism ikkinchisini yoki uning tarkibidagi ayrim bo'laklarni izohlab, to'ldirib keladi. Bunday bog'lovchisiz qo'shma gap tarkibidagi qismlar mazmunan bir-biriga bog'liq bo'lib, oralaridagi semantik munosabat zich bo'ladi: Biz yetib keldik, kutubxona ochildi. Hamma gap o'g'limdan: go'l, bo'shang (H.H.). Biror narsa kiysang bo'lar ekan, havo sovuq. Ishim to'g'irlanib ketdi, yerim o'zimga qoldi. Biz ishladik, ko'kardi ekin. Nuriga o'xshagan qizlarning ishi bahorda yoqqan qorday: bir yoqdan yog'ib, bir yoqdan erib ketadi (Qybek).

Bog'lovchisiz qo'shma gaplar qismlarining o'zaro bog'lanish munosabatiga ko'ra ikkiga bo'linadi:

1. Bog'langan qo'shma gapga sinonim bo'lgan bog'lovchisiz qo'shma gaplar.
2. Ergashgan qo'shma gapga sinonim bo'lgan bog'lovchisiz qo'shma gaplar.

BOG'LANGAN QO'SHMA GAPGA SINONIM BO'LGAN BOG'LOVCHISIZ QO'SHMA GAPLAR

Bu turdagi gap qismlari bir-biriga "tenglanish" intonatsiya orqali birikadi. Ushbu turdagi bog'lovchisiz qo'shma gapning hamma turiga emas, faqat biriktiruv va zidlov munosabatini bildiruvchi gaplarga sinonim bo'lib keladi. Qiyoslang: Ro'zimatning rangi o'zgardi va ko'zlarida hamisha o'ynab turadigan tabassum ifodasi to'satdan yo'qoldi (A.Q.). Yoki oyda dog' bo'lsa bo'lar, ammo siz bilan bizda bo'lmasin (U.). Yoki mening ko'nglim hamma vaqt yosh, yoki chiroy senga hamma vaqt yo'ldosh (U.). Ularda na aql va na ma'rifat bor, na insof va muruvvat bor.

Keltirilgan misollarning birinchi va ikkinchisini (bog'lovchilarni tushurib) bog'lovchisiz qo'shma gapga aylantirish mumkin, ammo uchinchi, to'rtinchi gaplarni bunday qilib bo'lmaydi, chunki ularning avvalgi mazmuni mutlaqo o'zgarishga uchraydi.

Bog'langan qo'shma gap bilan bog'lovchisiz qo'shma gapning sinonimligi faqat ularning biridan bog'lovchini tushurib yoki orttirish mumkinligidagina emas, balki har qurilma mazmunning bir-biriga yaqinligidir. Qiyoslang: Boshliq ovqatni yemay chetga surib qo'ydi, yuziga allaqanday soya tushdi (As.M.) Kun sovuq, bozor qaynadi (O.).

ERGASHGAN QO'SHMA GAPGA SINONIM BO'LGAN BOG'LOVCHISIZ QO'SHMA GAPLAR

Bu turdagi bog'lovchisiz qo'shma gaplar o'zaro tobelanish intonatsiyasi orqali birikadi va bog'langan gapga sinonim bo'lgan bog'lovchisiz qo'shma gaplardan farq qiladi. Ergashgan qo'shma gaplarning barcha turi ham bog'lovchisiz formada kelavermaydi. Chunonchi, ravish, chog'ishtirish, miqdor-daraja, o'rin ergash gaplar bog'lovchisiz kelmaydi. Chunki bu xil gaplarda bog'lovchilar tushurilganda, shu turdagi qo'shma gap hosil bo'lmaydi.

Quyidagi ergash gaplar bog'lovchisiz qo'shma gaplarga sinonim bo'la oladi.

1. Shart ergash gapli qo'shma gapga sinonim: To'g'ri bo'ling-baxavotir bo'lasiz. Qo'shning tinch-sen tinch.
2. Payt ergash gapli qo'shma gapga sinonim: Paxta ochildi, terim boshlandi. Eshik ochildi, Qalandarov kirib keldi.
3. To'siqsiz ergash gapga sinonim: It huradi-karvon o'tadi. O'zim har joydaman, ko'nglim sandadir.
4. Natija ergash gapli qo'shma gapga: U shunchalik berilib termildi, soy o'rtasida suv ichayotgan otning pishillashini ham eshitmadi.
5. Sabab ergash gapli qo'shma gapga sinonim: Qo'rqitmay o'stirdim-botir bo'ldingiz.
6. O'xshatish ergash gapli qo'shma gapga sinonim: Qor yog'di-don yog'di. Suv keldi-nur keldi.
7. Maqsad ergash gapli qo'shma gapga sinonim: Derazani ochdim-toza havo kirsin.
8. Ega, kesim, to'ldiruvchi, aniqlovchi ergash gapli qo'shma gaplarga sinonim bo'lgan bog'lovchisiz qo'shma gaplar

(izohlash komponentli qo'shma gaplar)da mazmunan tobe qism hokim qismidagi olmosh bilan ifodalangan bo'lakni izohlaydi.

A) Egani: Faqat shu esimda: ertasi kuni ko'zini ochsa, Sobirjon yonida yo'q edi.

B) Kesimni: Yaxshisi shu: bizdan xavotir olmang.

V) To'ldiruvchini: Men bilaman: sizlarga ishonish qiyin.

G) Aniqlovchini: Bir gapim bor, aytaman.

BOG'LOVCHISIZ QO'SHMA GAPLARDA QUIYIDAGI TINISH BELGILARI ISHLATILADI.

Bog'lovchisiz qo'shma gap tarkibidagi sodda gaplar murakkab bo'lmasa va bir paytda yoki ketma-ket bo'lgan voqea-hodisalarni anglatsa, bir-biridan vergul bilan ajratiladi: Yomg'ir tingan, osmon tiniq, mayin shabada g'ir-g'ir esadi.

Bog'lovchisiz qo'shma gap tarkibidagi mazmun jihatdan bir-biriga u qadar yaqin bo'lmagan sodda gaplar, shuningdek, o'z ichida vergul bo'lgan murakkab sodda gaplar bir-biridan nuqtali vergul bilan ajratiladi: Shu vaqt tashqaridan shov-shuv eshitildi; eshikning ikki tabaqasi ham birdan lang ochildi.

Bog'lovchisiz qo'shma gap qismlari orasiga quyidagi hollarda ikki nuqta qo'yiladi:

A) birinchi gap ikkinchi gapdan anglashilgan fikrning sababini bildirsa: Hovli salqinlik qilib qoldi: ekilgan gullar yaxshi o'smadi;

B) ikkinchi gap birinchi gapdan anglashilgan fikrning natijasini bildirsa: Uning otasi bir yilda bog'ni juda yashnatib yubordi: yangi daraxtlar ekdi, go'zal gulzorlar yaratdi;

V) Ikkinchi sodda gap birinchi sodda gapni yoki uning biror bo'lagini izohlab kelsa: Kitobni sevsangiz: u sizga chigalliklarni hal qilishga yordam beradi.

G) ikkinchi gap birinchi sodda gapni yoki uning kesimini to'ldirsa: Xushxabar olib keldim: garnizon yengildi. Siz menga aytng: yuqori hosil uchun kurashni nimadan boshlamoqchisiz?

Quyidagi hollarda bog'lovchisiz qo'shma gaplarda tire ishlatiladi:

A) bog'lovchisiz qo'shma gap tarkibidagi sodda gaplar mazmunan bir-biriga zid bo'lsa: Ko'z qo'rqqoq-qo'l botir.

B) birinchi gap mazmuni ikkinchi gap mazmuniga o'xshatilsa: Vaqting ketdi-baxting ketdi.

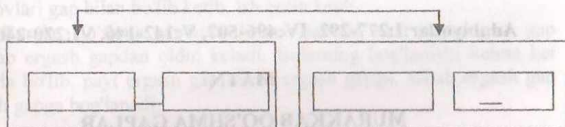
V) birinchi gap ikkinchi gapdan anglashilgan ish-harakatning paytini yoki shartini bildirsa: Sen aralashding-masala hal bo'ldi. Tong otdi-yo'lga tushamiz. Yurt tinch-sen tinch.

Hayot bor-mudrashdir, hayot bor-kurash! (As.M.)

Ikki bog'lovchisiz qo'shma gapdan tuzilgan bog'lovchisiz murakkab qo'shma gap.

Aniqllovchi ergash gapli qo'shma gapga sinonim bo'ladi.

Sxemasi.

Kundan kunga sarg'ayib so'la boshladi; uni g'am ado qilmoqda edi.

Bog'lovchisiz qo'shma gap. Sabab ergash gapli qo'shma gapga sinonim bo'ladi.

NAZORAT SAVOLLARI

1. Qanday gaplar bog'lovchisiz qo'shma gaplar deb ataladi?
2. Bog'lovchisiz qo'shma gapning bog'langan va ergashgan qo'shma gapdan farqi va o'xshash tomonlari?
3. Bog'lovchisiz qo'shma gaplar qaysi tomonlama tasnif qilinadi?
4. Bog'lovchisiz qo'shma gaplarda qanday tinish belgilari va qaysi hollarda ishlatiladi?

MURAKKAB QO'SHMA GAP VA UNING TURLARI YUZASIDAN MA'LUMOT.

R E J A:

1. Murakkab qo'shma gap va uning o'ziga xos xususiyatlari.
2. Ergashish yo'li bilan tuzilgan murakkab qo'shma gaplar:
  - 1) birgalik ergashish;
  - 2) ketma-ket ergashish.
3. Bog'lanish yo'li bilan tuzilgan murakkab qo'shma gaplar:
  - 1) bog'lovchilar vositasida;
  - 2) bog'lovchi vositalarsiz.
4. Aralash turdagi murakkab qo'shma gaplar.

Adabiyotlar:I:277-292, IV:496-507, V:142-146, VI:220-240.

MATN

MURAKKAB QO'SHMA GAPLAR

Ikkitadan ortiq sodda gaplardan tashkil topgan qo'shma gaplar murakkab qo'shma gaplar deb ataladi. Bu tipdagi qo'shma gaplar komponentlari o'zaro turlicha munosabatlarda bo'ladi:

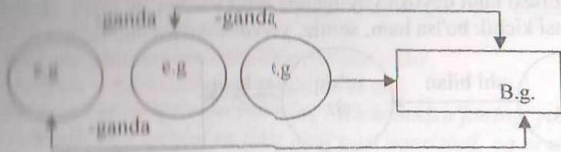
1. Ergashish yo'li bilan tuzilgan murakkab qo'shma gaplar.
2. Bog'lanish yo'li bilan tuzilgan murakkab qo'shma gaplar.
3. Aralash tipdagi murakkab qo'shma gaplar.

ERGASHISH YO'LI BILAN TUZILGAN MURAKKAB QO'SHMA GAPLAR

Bunday murakkab qo'shma gaplarda ergash gap ikki yoki undan ortiqroq bo'lib, ular bitta bosh gapga bo'ysinib, uni izohlab keladi. Bunday gaplarda ergash gaplar bosh gapga ikki usul bilan bog'lanadi:

Birgalik ergashish. Bosh gapga to'g'ridan-to'g'ri, ayrim-ayrim, holda bog'lanadigan ergash gaplar birgalik ergash gaplar deb ataladi.

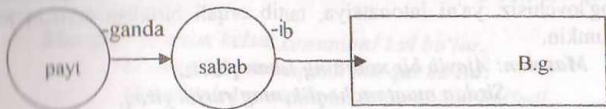
*Masalan: Sevinch, quvonch yuraklardan toshganda,
Shodlik sasi osmonlardan oshganda,
To'lqinimiz er yuzini bosganda,
Qimmatdonlar g'alabangiz muborak (G'.G'ulom).*

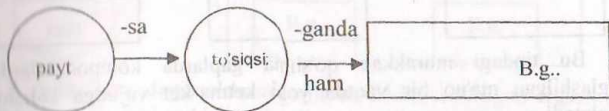
Ish shu holda borsa, kayfiyat shu bo'lsa, ha demay kapaanchilardan bitta ham yakka xo'jalik qolmasligi muqarrar edi.

Ketma-ket ergashish. Bir necha ergash gapli qo'shma gaplar har sif ergash gaplardan tashkil topishi mumkin. Masalan: U kelganda, ikkovlari gap bilan bo'lib ketib, ish qolib ketdi.

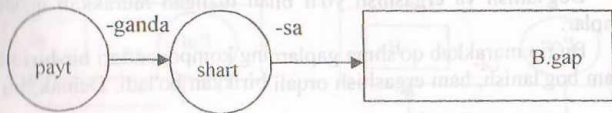
Hunday qo'shma gaplarda deyarli hamma vaqt payt ergash gap sabab ergash gapdan oldin keladi. Bularning bog'lanishi ketma ket holda bo'lib, payt ergash gap sabab ergash gapga, sabab ergash gap bosh gapga bog'lanadi:

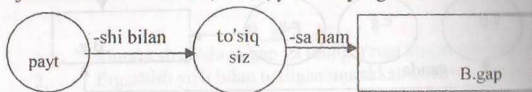
Sxemasi: Bordi-yu rost bo'lsa, hammasi emas, yarmi rost bo'lganda ham juda xunuk gap-ku.

Siz kuyib-pishib gapirib turganingizda, sigiri ma'rab qolsa, sizga emas, sigirga qaraydigan odamga gap ta'sir qiladimi?

Ertasi kuni quyosh yoyilganda, eshikka chiqishi bilan, xizmatkor jussasi kichik bo'lsa ham, semiz, yuvvosh yo'rg'a otni tutdi.

BOG'LANISH YO'LI BILAN TUZILGAN MURAKKAB QO'SHMA GAPLAR

Bunday murakkab gaplar qo'shma gap sostavidagi komponentlarning o'zaro munosabati bog'langan qo'shma gapdagiga o'xshagan bo'lsa ham, lekin sodda gaplarning miqdori va ayrim bog'lovchilarning qo'llanishi jihatidan ulardan farqlanadi.

Qiyoslang: 1. Mahalla ko'karib obod bo'lganicha yo'g'-u, lekin odamlarning ruhi yoshardi. 2. Xalq qo'limizdan yetakladi-yu, biz yengib chiqdik va qishloq quzg'unlardan qutildi.

Bu tipdagi murakkab qo'shma gaplar komponentlari bog'lovchisiz, ya'ni intonatsiya, tartib orqali birikkan bo'lishi ham mumkin.

*Masalan: Ajoyib bir xalqning lo'bar qizisiz,
Sizdan maqtanchoqlik, mag'rurlik yiroq,
Kecha tuzib qo'ygan rejalarinigiz
Sizni olg'a tomon undaydi shu choq.*

--	--	--	--	--

Bu tipdagi murakkab qo'shma gaplarda komponentlardan anglashilgan ma'no bir vaqtda yoki ketma-ket vujudga kelishini anglatadi.

ARALASH TURDAGI MURAKKAB QO'SHMA GAP

Bog'lanish va ergashish yo'li bilan tuzilgan murakkab qo'shma gaplar.

Bu tip murakkab qo'shma gaplarning komponentlari bir-biri bilan ham bog'lanish, ham ergashish orqali birikkan bo'ladi. Demak, bu tip

birlikda qo'shma gaplar o'z ichiga bog'langan va ergashgan qo'shma gaplarni qamrab oladi.

Tuzilishi jihatidan ularning tiplari xilma-xildir.

Masalan: 1. Bir ergash gap va ikki bosh gap:

Bu gap kutilmagan bo'lsa ham, Mirhomidxo'janing yoshiga munosib ravishda tarang va tiniq qizil yuzi oqarishdi, oq oralagan cho'qqi soqoli xiyol titradi.

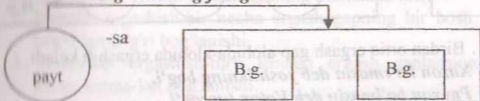
2. Ikki bosh gap va bir ergash gap.

Bu yilning tegishgani bu yerda begonasirab o'tirgan Niddiqjonga shu qadar yoqdiki, qalbiga shu qadar issiq va yumshoq tegdiki, ona ko'kragini og'ziga olgan go'dakday yayrab ketdi (A. Qahhar).

Ular alohida-alohida bog'lanib, ergash gap uchun ayrim-ayrim bosh gap sanaladi.

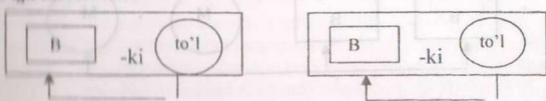
1. Ergash gap o'zidan keyingi sodda gaplarning faqat bittasigagina ergashib kela oladi. Keyingi (2-3 gaplar) sodda gaplar o'zaro bog'langan qo'shma gapni, oldingilari esa (1-2 gap) ergashgan qo'shma gapni tashkil qiladi.

Masalan: *G'anim kelsa, xonumoni kul bo'lur,
O'z yurtida pachoqlash ma'qul bo'lur.
Odam qo'rqsa, shuncha besaranjom bo'ladi,
O'g'rilarning joniga balli.*

1. Aralash tarzdagi qo'shma gaplarda ikkita sodda gap ergashish yo'li bilan, yana ikki sodda gap bog'lanish yo'li bilan birikadi.

Masalan: *Bir eshitdimki, qochibdi deb; bir eshitdimki, qo'lga tushibdi deb.*

O'ZGA GAP VA UNING TURLARI

R E J A:

1. Ko'chirma gap.
2. Ko'chirma gaplarda tinish belgilarining ishlatilishi.
3. O'ziniki bo'lmagan ko'chirma gap. (o'ziniki bo'lmagan o'zga ko'chirma gap)
4. O'zlashtirma gap.
5. O'zga gapda tinish belgilari.

Adabiyotlar: I: 293-309, IV: 457-472, V: 147-156 VI 241-242

MATN

Ayrim o'rinlarda so'zlovchi o'zgalarning gapini ham nutqida ishlatishiga to'g'ri keladi. Chnuki hamma vaqt ham o'z fikrini bayon etmaydi. Shu sababli ham so'zlovchining o'z fikri va boshqa shaxslarga tegishli bo'lgan gap-o'zganing gapi ham keltirilib bir umumiy fikr anglatadi, natijada bu qo'shma gapning alohida bir turini hosil qiladi. O'zgalarning nutqini ifodalashning yo'llari turli-tumandir. Shunga ko'ra (qanday yo'l bilan ifodalanishiga ko'ra) o'zga gap uch xil ko'rinishga ega bo'ladi.

1. Ko'chirma gap.
2. O'ziniki bo'lmagan ko'chirma gap.
3. O'zlashtirma gap.

KO'CHIRMA GAP

O'zga gapning eng ko'p ishlatiladigan turlaridan biri ko'chirma gap hisoblanadi. Ko'chirma gaplarda o'zgalarning fikri yoki gapidagi semantik, leksik, grammatik va sintaktik xususiyatlari saqlanib, mustaqil gap shaklida avtor gapi bilan (so'zlovchi) birlikda ifodalanadi. Ko'chirma gaplar alohida grammatik qoidalar asosida tuziladi. Ko'chirma gapni ifodalash uchun alohida leksik, grammatik, intonatsiya vositalari qo'llanilib, uning o'ziga xos konstruksiyasi ham mavjud. Masalan: -Yashang oshpaz, -kinoya bilan baqirdi. O'ktam - bilib qo'yingki, dehqonchilikning qozoni boshqacha bo'ladi, mehnatni ayamasangiz, barakasi osha beradi, tosha beradi (Oybek). -Xo'sh, qanday yangiliklar bor?-dedi O'ktam (Oybek).

Ko'chirma gaplarda gapning ikki turi mavjud bo'ladi, ya'ni o'zganing gapi va avtorning gapi. Ko'chirma va avtor gaplari o'zaro quyidagicha aloqaga kirishadi.

1. Gapirish, so'zlash ma'nosini ifodalovchi fe'llar: dedi, gapirdi, so'zladı, murojaat qildi va boshqalar.

Masalan: "-Mayli ular bilan o'zimiz gaplashib olamiz," -dedi Karimov kulib (S.Z.). "Yo'llanmani kishiga a'lo mehnat beradiku," -javob berdi Komila tabassum bilan (O.). Umrzoq ota otini yetaklab borarkan murojaat qildi: "-Ha o'zi tinchlikmi?"

2. So'zlashuv harakati bilan bog'liq bo'lgan turli holatni ko'rsatuvchi fe'llar: qichqirdi, pichirladi, bo'kirdi, undadi, ogohlantirdi, telefon qildi, jerkidi, bidilladi.

Masalan: Komila stolga o'zini otib qichqirib yubordi: "-Zaynab" (O.). Lutfiniso molxonada turib baqirdi: "-Hoy kelin, yig'lama." Charchab ketgan Shodmon ota jerkidi: "-Qo'y miyamni qotirma, choy poyingni keltir, kampir!" (H.N.).

Smirnov tiniq suvga iftixor bilan termular ekan, yurakdan qichqirdi: "-Dengiz, haqiqatdan dengiz!" (Sh.R.)

Oldingi fikr bilan bog'liqlikni ifodalovchi fe'llar: javob berdi, gapni bo'lib (bo'ldi), davom ettirdi va boshqalar: "-Toycha bo'lsak ham ot izidan borayapmiz," -javob berdi Jo'ra ko'zlarini ayyorcha qisib (O.).

3. So'roq mazmunini ifodalovchi fe'llar: "-Rais qayerda?" -so'radi Mahkamov qichqirib (O.).

4. Gap mazmunini ifodalamas ham, avtorning turli ichki his-tuyg'ularini, emotsiyasini, ayrim mimikalarini ifodalaydigan fe'llar: to'ng'illab, kinoya qildi, to'ng'illadi, ming'irladi, xirilladi kabi:

Jonfig'on nima deyishini bilmay, yerga qaradi va to'ng'illadi: "-Men yig'latgan emasman-o'zing yig'lagansan" (A.Q.). Nasimjon o'tirdi va boshini ko'tarmasdan ming'irladi: "Xotirjam bo'linglar, bir iloj qilib ko'ndiraman".

5. Ko'chirma gap doim bayon qilingan fikrnigina bildirsa bermay, bayon qilinmagan, aytilmagan, faqat o'ylangan taxmin qilingan fikrlarni ham ifoda qilish mumkin. Bunday aytilmagan fikrlarni ifoda qilishda avtor gapining kesimi o'yladi, ichida dedi, dedi ichida, dedi

Masalan: Kechqurun Kanizak eshikdan Kirishi bilan: "Siddiqjon aka, bizning zvenoda ishlar emishsiz", -dedi.

6. Dialog tipidagi ko'chirma gaplar ketma-ket yozilsa, har biri qo'shtirmoqqa olinib yoziladi va tire bilan ajratiladi. Agar ko'chirma gap yangi yo'ldan boshlansa, undan oldin tire qo'yiladi. Dialog shaklidagi gapning kimga qarashli ekanligi nutq protsessida ma'lum bo'ladi. Masalan:

-Dada, g'o'zamiz ko'p zararlandimi?

-Ha, qizim ko'p zararlandi. Juda ko'p zararlandi.

-Uni saqlab qolish mumkinmi?

-Darhaqiqat, bir vaqtlar dadang do'l urgan g'o'zani davolagan edi...

O'ZINIKI BO'LMAGAN KO'CHIRMA GAP

Bu turdagi, ya'ni o'ziniki bo'lmagan ko'chirma gaplar ko'proq badiiy asarlarda uchraydi. Bunday gaplarda personaj ishtirok etmaydi, personaj tilidan ham avtorning o'zi gapiradi. Masalan: Rais keng kabinetda bir o'zi qoldi. U shilq etib o'zini divanga tashladi-da, a'zoyi badani bo'shshib ketganday bo'ldi... Mana endi uzoq davr ichida qilingan gunohlar uchun javob berish vaqti keldi. Hozirgacha sen bu payt to'g'risida o'ylab ham ko'rmagan eding, Qodirov. Umumxaq mehnati va g'alabasini o'zingga o'zlashtirib o'zingniki qilib ko'rsatarding. Bu ishing tasodifiy emas, albatta. Sen o'zingni sevib o'zingga baho qo'yar eding. Bilganing bilan, qilganing-qilgan edi. Faqat-faqat o'zingga ishonar eding.

O'ZLASHTIRMA GAP

Ba'zi paytlarda o'zgalarning gapi o'zlashtirilib, ya'ni o'zlashtirma gap shaklida berilishi mumkin. Bunda ko'chirma gapning (o'zganing gapining) mazmuni to'la saqlangan bo'ladi. Lekin uning grammatik va ayrim leksik xususiyatlari o'zgartirilib, avtor gapi ichiga singdiriladi. Shunday gaplar o'zlashtirma gaplar deb yuritiladi. O'zlashtirma gaplar ko'chirma gaplardan intonatsiya va ayrim fe'l

formalarining ishlatilmasligi bilan ajralib turadi. Masalan: ko'chirma gapda juda ko'p ishlatiladigan, "demoq" fe'lining deb, dedi, degan edi kabi shakllari o'zlashtirma gapda deyarli qo'llanmaydi. O'zlashtirma gaplarda fe'lining aytmoq, gapirmoq shakllari ishlatiladi.

Masalan: 1) Aktamov chol bilan suhbatlashishini ko'pdan buyon orzu qilganligini lekin qo'li tegmaganligini gapirdi. 2) U dala shiyponiga yetib kelgach, darhol zarur topshiriqlarni berdi-yu Sobirovga telefon qilib, tez yetib borishni, inson-inson bilan qanday so'zlashmoqchi lozim bo'lsa, ana shunday so'zlashmoqchi ekanini aytdi. Birinchi misolda Aktamov aytdi - avtor gapi, qolganlari esa o'zining gapidir. "Chol bilan suhbatlashishni ko'pdan orzu qilaman, lekin qo'lim tegmaydi" (yoki Aktamov: "Chol bilan suhbatlashishni ko'pdan orzu qilaman, lekin qo'lim tegmaydi" -dedi).

Ikkinchi misolda u dala shiyponiga yetib kelgach, darhol zarur topshiriqlarni berdi. Sobirovga telefon qilib aytdi -avtor gapi, qolgani esa o'zganing gapidir. Bu gapni ham yuqoridagidek turli shakllardagi ko'chirma gapga aylantirish mumkin.

Ko'chirma gap ikki yoki undan ortiq gaplarning mazmunan birikuv va mustaqilligini saqlagan holda qo'shilishidan tashkil topsa, unda necha gap borligidan qat'iy nazar o'zlashtirma gap birgina sodda gapdan tuziladi. Avtor gapining bosh bo'laklari (ba'zan, ikkinchi darajali bo'laklar ham) saqlanib, ko'chirma gap birikmali to'ldiruvchiga aylanadi.

"Har soatni g'animat deb bil", -dedi Sakson ota. Bu ko'chirma gapni o'zlashtirma gapga aylantirsak, ikki gap. 1) Sen soatni g'animat bil. 2) Sakson ota dedi (bir sodda gap) ko'chirma gap birikmali to'ldiruvchiga aylanadi. Sakson ota har soatni g'animat bilish kerakligini aytdi.

Ko'chirma gap birdan ortiq sodda gapdan tashkil topgan bo'lsa ham ularning har biri birikmali to'ldiruvchini tashkil etadi. Agar ergashgan qo'shma gap ko'chirma gap formasida berilsa, ko'pincha ergash gap (shart, ravish, to'siqsiz, miqdor-daraja, payt, o'xshatish kabi) o'zgarmay, bosh gapgina o'zlashtirma gap shaklida keladi. Shunday bo'lsa ham, qo'shma gapning mazmuni o'zlashtirilib berilgan bo'ladi: 1. "Hamma ko'saklar pishib bersa, ishimiz yirik

maboda kuz yomon kelsa, ishimizning beliga tepadi", -dedi u (Oybek). 2) "Urush-janjalimiz eskirib ketsa ham, esingdan chiqmas ekanda", -dedi tog'asi. 3) "Qorlar yog'ib, izlar bosildi", -dedi muloyimlik bilan G'ofur.

Bularning o'zlashtirma formasi:

1. U hamma ko'saklar pishib bersa, ish yirik bo'lishini, moboda kuz yomon kelsa, ishning beliga tepishini aytdi. 2. Urush-janjal eskirib ketsa ham esdan chiqmasligini gapirdi tog'asi. 3. Qorlar yog'ib, izlar bosilganligini aytdi G'ofur muloyimlik bilan.

Birdan ortiq mustaqil sodda gap, bog'langan qo'shma gap, yuqorida ko'rsatilganlardan tashqarii ergashgan qo'shma gaplar ko'chirma gap shaklida kelgan bo'lsa, birdan ortiq birikmali to'ldiruvchi holda o'zlashtirma gapga aylantirila beradi.

U g'o'zaga tikilgan holda g'urur bilan gapirdi: "Bitta qaldirg'och kelishi bilan bahor kelmaydi. Biroq bitta qaldirg'och ham bahorning jarchisi bo'la oladi. Halim bobo keltirgan bir tup g'o'za - qo'riqning semizligi va serhosilligidan darak beradi. Ana shu bir tup g'o'zani Olimjonga beramiz. Olimjon Jo'raboyevga ko'rsatsin. Bu hammadan zo'r ish bo'lib, haq ekanligimizni isbotlaydi. Ko'm-ko'k paxtazorlarning haq ekanligini isbotlaydi".

O'zlashtirma gap formasi: U g'o'zaga tikilgan holda bitta qaldirg'och kelgan bilan bahor kelmasligi, lekin bitta qaldirg'och ham bahorning elchisi bo'la olishini Halim bobo keltirgan bir tup g'o'zani Olimjonga berajakligini, Olimjon Jo'raboyevga ko'rsatish kerakligini, bu ko'm-ko'k paxtazorning haq ekanligini isbotlashini g'urur bilan aytdi.

Demak, ko'chirma gap qancha murakkab bo'lsa, uni o'zlashtirma gapga aylantirish ham shunchalik qiyinlashar ekan.

Ko'chirma gapni o'zlashtirma gapga aylantirishda uning formasigina emas, balki stilistik xususiyatlari ham o'zgaradi. Ayniqsa, so'zlovchining nutq protsessiga turli munosabatini ifodalovchi so'zlar, ekspressiv xarakterdagi so'zlar (kirish so'zlar, undov va boshqalar) ko'pincha tushib qoladi. Undov gap, avtor gap va shunga o'xshash boshqa gaplarni o'zlashtirma gapga deyarli aylantirib bo'lmaydi.

Masalan: 1) "Eh attang, qanday beg'amlik!" -dedi u jahli chiqib.
2) "Ana xolos!"-kulimsirab, lekin jiddiy tus va ohang bilan dedi Yo'ldoshev.

Ayrim kirish so'zlar o'zlashtirma gapda ham saqlanishi mumkin: Jo'raboyev aytdi: Ehtimol borarmiz. (Jo'raboyev borishi ehtimolligini aytdi kabi).

Ko'chirma gap so'roq mazmunini ifodalagan bo'lsa, avtor gapining kesimi qanday fe'l bilan ifodalanganiga qaramay o'zlashtirma gapning kesimi faqat so'ramoq fe'li bilan beriladi:

"Majlis boshlandimi?" -deb so'radi (U so'radi: "Majlis boshlandimi?")

O'zlashtirma gap: U majlis boshlangan-boshlanmaganligini so'radi.

"Paxta chopig'ini o'z vaqtida tugatdingizmi?"-dedi Karim ota.

O'zlashtirma gap: Karim ota paxta chopig'ini o'z vaqtida tugatgan-tugatmaganligini so'radi.

Umuman olganda, ko'chirma gapga nisbatan avtor gapi o'z xususiyatini to'laroq saqlaydi. Chunki avtor gapi o'zlashtirma gap talabiga mos keladi.

NAZORAT SAVOLLARI

1. O'zga gaplarga izoh bering.
2. Qanday gaplar ko'chirma gap deyiladi?
3. O'zlashtirma gap deb nimaga aytiladi?
4. O'ziniki bo'lmagan ko'chirma gaplarni izohlang.
5. O'zga gaplarda tinish belgilarini qo'llanishini tushuntirning.

TAYANCH TUSHUNCHALAR

1. Ko'chirma gap - o'zgarlar gapi, fikrining hech o'zgarishsiz aynan qo'llanilishi.
2. O'zlashtirma gap - o'zgarlar gapi, fikrining mazmunini saqlagan holda grammatik va leksik tomonlarini o'zgartirgan holda qo'llanilishi.

Qo'llanish o'rniga ko'ra tinish belgilari yana uchga bo'linadi:

A) Gap oxirida qo'llanuvchi tinish belgilari.

B) Gap ichida qo'llanuvchi tinish belgilari.

V) Aralash holda qo'llanuvchi tinish belgilari.

Birinchi gruppaga nuqta, so'roq va undov belgilari, ikkinchi gruppaga vergul, uchunchi gruppaga esa, ikki nuqta, nuqtali vergul, qo'sh tirnoq, qavs, tire va ko'p nuqtalar kiradi.

Aralash holda qo'llanuvchi tinish belgilari quyidagicha ishlatiladi: tire gap oxirida va o'rtasida; nuqta, nuqtali vergul gap o'rtasida va oxirida; qo'sh tirnoq, qavs, ko'p nuqta gap boshida, o'rtasida, oxirida keladi.

Qo'llanishiga, ya'ni qo'llanish usuliga ko'ra tinish belgilari ikkiga bo'linadi:

1. Yakka holda qo'llanuvchi tinish belgilari.

2. Yakka va qo'shsha holda qo'llanuvchi tinish belgilari.

Yakka holda qo'llanuvchi tinish belgilari ikki nuqta, yakka va qo'shsha holda qo'llanuvchi tinish belgilariga qolganlari kiradi.

Tuzilishiga ko'ra tinish belgilari quyidagicha bo'linadi.

1. Bir elementli tinish belgilari: vergul, tire, nuqta.

2. Ko'p elementli tinish belgilariga qolgan barcha tinish belgilari kiradi.

TINISH BELGILARINING QO'LLANISHI

NUQTA

Nuqta quyidagi o'rinlarda qo'yiladi:

1. Darak gap oxirida qo'yiladi.

2. Tinch ohang bilan aytilgan buyruq gaplar oxirida.

Avval o'yla, keyin so'yla.

3. Remarka tipidagi gaplar oxirida: Jamila. Onajon, ukamni boylar xizmatiga bermang, bir iloj qilib birovga berib qo'ying.

4. Numerativlar bilan ko'rsatilgan gaplar oxirida:

Tinich belgilari tuzilishiga ko'ra ikkiga bo'linadi:

1. Bir elementli tinich belgilari.

2. Ko'p elementli tinich belgilari.

5. Harflar yoki raqamlar bilan ko'rsatilgan numerativlardan so'ng

Tinish belgilari quyidagicha xususiyatlar asosida tasnif qilinadi. (Buni biz yuqorida ko'rib o'tgan edik.)

6. Ayrim shartli qisqartmalardan keyin:

A.Pushkin, A.Muxtor, I.Karimov.

7. Sitataning manbayini ko'rsatuvchi kiritmalar tekst ichida yoki havolada berilsa, avtor gapi nomidan so'ng va oxirgi so'zdan keyin nuqta qo'yiladi:

"Bobolarda bir so'z bor. Eshit, og'ajon:

Bosgan izidan qaytmas. O'lsa ham arslon".

(Hamza. "Berma erkingni qo'ldan".)

Odil Yoqubov. "Ko'hna dunyo", Toshkent, 1983 yil.

SO'ROQ BELGISI

So'roq belgisi quyidagi o'rinlarda qo'llaniladi:

1. So'roq gaplar oxirida.

2. Taqriz va sitalalarda biror so'z yoki jumla gumon yoki anglashilmovchilik tug'dirsa, ulardan so'ng qavs ichida so'roq belgisi qo'yiladi.

UNDOV BELGISI

1. Undov gaplar oxirida.

2. Buyruq gaplar oxirida.

3. Bo'laklarga ajralmaydigan gaplar, nominativ gaplar emotsionallikka ega bo'lganida, ulardan so'ng undov belgisi qo'yiladi.

4. Gap boshida kelib, his-hayajon bilan aytilgan undalmalardan so'ng: Onajonlarim! Nechuk shamol uchirdi (A.Qahhor).

VERGUL

1. Bog'lovchisiz qo'shma gaplar, sanash ohangi bilan uyushgan bo'laklar o'zaro vergul bilan ajratiladi.

2. Undalmalar vergul bilan ajratiladi: Xotirjam bo'ling, otaxon, maqsadingizga yetasiz.

3. Kirish so'z va iboralar vergul bilan ajratiladi.

4. Tasdiq yoki inkorni bildiruvchi so'zlar (ha, yo'q, to'g'ri, xo'p) gap boshida kelganda vergul bilan ajratiladi: Ha, cho'ponlar kam uyqu bo'ladi.

5. Ajratilgan bo'laklar vergul bilan ajratiladi.

6. Qo'shma gap komponentlari vergul bilan ajratiladi.

QAVS

1. Kiritma konstruksiyalar: Men mulla-akani (Muqimiyni shunday deb atardilar) bohavoroq deb supaga boshlab keldim.

2. Remarkalar: Sodiq. Qizishib ketgan ekanman, qarang aka, mingboshini ham (Bo'ri polvonga kalla solib ko'rsatmoqchi bo'lib yoqasidan oldi, u qo'rqib dodlab yubordi) mana shunday kalla qilib cho'ziltirmoqchi edim, nomardlar orqadan kelib qo'limni bog'lab qoldilar.

3. Sitata yoki misolning manbai: O'zbekiston-kelajagi buyuk davlat.(I.A.Karimov)

4. Tushuntirish, izoh, uqtirish ma'nosidagi so'z, birikma va gaplar: Lingvistika (til haqidagi fan) tez rivojlanib bormoqda

5. Sitatalarda gumon va shubha bildiruvchi so'z va iboralardan keyin qo'llaniladigan so'roq belgisi ham qavs ichiga olinadi.

NUQTALI VERGUL

Nuqtali vergul quyidagi holatlarda ishlatiladi:

1. Bog'lovchisiz qo'shma gaplarda: Po'lat noto'g'ri soliq solinayotganini va ishdan nuqul zavod foyda qilajagini tushuntirib berdi; ular ikkovi ham qovoqlari soliq chiqib ketdilar.

2. Raqam va harflar bilan ifodalangan numerativ gaplar oxiriga qo'yiladi.

Yo'lchi obraziga xarakteristika:

A) Yo'lchi- oddiy dehqon yigit;

B) Yo'lchi-sofdil, oqko'ngil, kamtarin inson.

3. Murakkab qo'shma gap qismlari nuqtali vergul bilan ajratiladi:

Yer ko'karmas, el yosharmas,

Bo'lmasa ko'k tomchisi;

Qaydan olsin she'rni shoir

Bo'lmasa ilhomchisi

KO'P NUQTA

1. Mazmunan tugallanmagan gaplar oxiriga.
2. Sitata yoki misollardagi ayrim so'z va gaplarning tushurib qoldirilganligini ko'rsatish uchun ko'p nuqta qo'yiladi
3. Kuchli hayajon, emotsionallikni bildiruvchi undov so'zlardan keyin: To'raxonov. Oh... Xonim bilasizmi yuragimda yonayotgan g'azab o'tini.
4. Tushirib qoldirilgan so'zlar o'rniga qo'yish uchun misollarda uch nuqta qo'yiladi.

TIRE

Tire quyidagi o'rinlarda qo'yiladi:

1. Ega va kesim orasida.
2. Ajratilgan bo'laklarni ajratishda .
3. Kiritma konstruksiyalarni chegaralash uchun .
4. Bog'lovchisiz qo'shma gaplarda: Vatanning tinch-sen tinch.
5. Diologlarda har bir shaxsning nutqini boshqasidan ajratish uchun
6. Ko'chirma gaplarda avtor nutqini ajratish uchun.
7. Umumlashtiruvchi so'z uyushiq bo'laklardan keyin kelganda.
8. Texnik qulaylik, nutqni ixchamlashtirish uchun: Toshkent-Andijon poyezdi, "Paxtakor-Sug'diyona"

QO'SHTIRNOQ

Bu belgi quyidagi o'rinlarda ishlatiladi:

1. Ko'chirma gaplar qo'shtirnoqqa olinadi.
2. Sitatalar qo'shtirnoqqa olinadi: "Adabiyot atomdan kuchli".
3. Ba'zi kesatliq yoki boshqa yashirin ma'nolarni ifodalaydigan so'zlar qo'shtirnoqqa olinadi.
4. Badiiy asar, gazeta jurnal, kinolarning nomi, ayrim muassasalar, tashkilot, zavod, fabrika kabilarning nomi qo'shtirnoqqa olinadi.
5. Mahsulotlarning nomi, o'simliklarning turi, mashina, paraxod, televizorlarning markasini bildiruvchi nomlar qo'shtirnoqqa olinadi: "Jiguli" mashinasi, "Il-76" samolyoti, "Semurg" televizori.

6. Sinflar, kurslar, buyruq va qarorlar yoziladigan harflar qo'shtirnoqqa olinadi. V "V" kurs, I "A" sinf, 30-"A" buyruq, 15-bo'limning "G" punkti kabi.
7. Baho ballari qo'shtirnoqqa olinadi: "besh", "ikki", "to'rt", "uch", "a'lo" kabi.

IKKI NUQTA

Ikki nuqta (:) quyidagi hollarda ishlatiladi.

1. Bog'lovchisiz qo'shma gaplarda: Mehmon rost aytadi: odamning himmati qilgan ishidan bilinadi .
2. Umumlashtiruvchi so'z uyushiq bo'laklardan oldin kelganda.
3. Avtor gapi ko'chirma gapdan oldin kelganda.
4. Nutq ichida masalan, misol, chunonchi, mavzu, reja kabi so'zlardan so'ng:

Reja:

1. Kirish.
2. Asosiy qism.
3. Xulosa.

Masalan:.....kabi.

NAZORAT SAVOLLARI

1. Punktuatsiya nimani o'rgatadi?
2. Tinish belgilari qanday prinsiplar asosida gruppalanadi?
3. O'zbek tilida nechta tinish belgilari mavjud va ularning nomi, shakli qanday?
4. O'zbek tilida tinish belgilari qaysi xususiyatlarga ko'ra tasnif qilinadi?.

TAYANCH TUSHUNCHALAR

1. Punktuatsiya-tinish belgilarini o'rganuvchi soha.

ASOSIY ADABIYOTLAR:

1. G'ulomov A., Asqarova M. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Sintaksis. T., "O'qituvchi", 1987.
2. Abdurahmonov G', Sulaymonov A., Xoliyorov X., Omonturdiyev J. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Sintaksis. T., 1978.
3. Mirzayev M., Usmonov S., Rasulov I. O'zbek tili. T., 1978.
4. O'zbek tili grammatikasi. 2-tom. Sintaksis, T., 1976.
5. O'rinboyev B. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Samarqand, 2001.
6. Abdurahmonov G'. O'zbek tili grammatikasi. T., 1996.

Qo'shimcha adabiyotlar:

1. Asqarova M. Hozirgi o'zbek tilida ergashish formalari va ergash gaplar. T., 1966.
2. Abdurahmonov G'. Qo'shma gap sintaksisi asoslari. T., 1958.
3. Abdurahmonov G'. Qo'shma gap sintaksisi. T., 1964.
4. Ahmedov A. O'zbek tilida gapping kommunikativ turlari. T., 1979.
5. Mahmudov N., Nurmonov A. O'zbek tilining nazariy grammatikasi. T., 1995.
6. Nurmonov A., Mahmudov N. va boshqalar. O'zbek tilining mazmuniy sintaksisi. T., 1992.
7. Mahmudov N. O'zbek tilidagi sodda gaplarda semantik-sintaktik assimetriya. T., 1984.
8. Omonturdiyev J. Hozirgi o'zbek adabiy tilida gap bo'laklari tipologiyasi. T., 1988.
9. Mamajonov A. Tekst lingvistikasi. T., 1989.
10. Berdialiyev A. O'zbek tili ergash gapli qo'shma gaplarida sintaktik aloqa va sintaktik munosabatlar. T., 1993.
11. Rasulov I. Hozirgi o'zbek tilida bir sostavli gaplar. T., 1979.
12. Toshaliyev I. Hozirgi o'zbek adabiy tilida kiritma konstruksiyalar. T., 1976.
13. Ubayeva F. Hozirgi o'zbek tilida hol kategoriyasi. T., 1979.
14. Shodmonov E., Nafasov T. Hozirgi o'zbek tilidan laboratoriya mashg'ulotlari. T., 1986.
15. Hozirgi o'zbek adabiy tili. 2-kitob, Sintaksis, T., 1966
16. Sayfullayeva R. Hozirgi o'zbek adabiy tilida qo'shma gaplarning formal-funksional talqini. T., "Fan", 1996.
17. Nazarov K. O'zbek tili punktuatsiyasi. T., 1976.

MUNDARIJA

1	So'z boshi.....	1
2	Sintaksis haqida umumiy tushuncha.....	4
3	Sintaktik aloqalar.....	8
4	Tobe aloqaning ko'rinislari.....	6
5	So'zlarning o'zaro sintaktik aloqaga kirishish yo'llari.....	8
6	So'z birikmasi.....	11
7	Gap sintaksisning tekshirish predmeti.....	17
8	Gapning tuzilishiga ko'ra turlari.....	22
9	Gapning ifoda maqsadiga ko'ra turlari.....	25
10	Gapning voqelikka munosabatiga ko'ra turlari.....	33
11	Gapning ifoda asosiga ko'ra bo'linishi.....	34
12	Gaplarning tarkibidagi bo'laklarning qo'llanish darajasiga ko'ra turlari.....	34
13	Gap bo'laklarining ishtirokiga ko'ra turlari.....	35
14	Gaplarning bo'laklari xarakteri jihatidan turlari.....	35
15	Ikki sostavli gaplar. Gap bo'laklari.....	37
16	Bosh bo'laklar.....	40
17	Ikkinchi darajali bo'laklar.....	48
18	Gapda so'zlar tartibi.....	59
19	Bir sostavli gap va uning turlari.....	62
20	Uyushiq bo'lakli gaplar.....	76
21	Ajratilgan bo'lakli va undalmali gaplar.....	82
22	Kirish va kiritma konstruksiyali gaplar.....	87
23	Qo'shma gap sintaksisi bo'yicha umumiy ta'limot	92
24	Bog'langan qo'shma gaplar.....	94
25	Bog'langan qo'shma gap qismlaridan anglashilgan mazmun munosabatlari.....	98
26	Ergashgan qo'shma gaplar.....	106
27	Ega, kesim, to'ldiruvchi va aniqlovchi ergash gaplar.....	110

28	Payt va o'rin ergash gaplar.....	114
29	Sabab, maqsad, shart va to'liqsiz ergash gaplar....	117
30	Natija, o'xshatish miqdor-daraja va ravish ergash gaplar.....	120
31	Yordamchi vositalarsiz birikkan qo'shma gaplar...	123
32	Murakkab qo'shma gap va uning turlari yuzasidan ma'lumot.....	130
33	O'zga gap va uning turlari.....	136
34	O'zbek tilida tinish belgilari.....	144
35	Adabiyotlar ko'rsatgichi.....	151

B.Fayzullayev, T.Abdullayev, Sh.Haydarov

HOZIRGI O'ZBEK ADABIY TILI

(Sintaksis bo'limidan uslubiy qo'llanma)

Muharrirlar: A.To'ychiyev
G.Pochayeva
Texnik muharrir: E. Mukumov
Musahhih: Q. Yodgorov

"Sangzor" nashriyoti. 130100

Jizzax shahri, Sayiljoyi ko'chasi, 4-uy.

Terishga berildi 27.01.2007 y

Bosishga ruxsat etildi 28.02.2007 y

Qog'oz bichimi 84x60 1/16. Rizografiya usulida, 70 gr/ m2.

Shartli bosma taboq 6,41. 032-buyurtma.

Adadi 500 nusxa.

Jizzax shahri, "SIT" bosmaxonasi, Q. Imomov ko'chasi.

Tel.: 8 (372) 22222-34